

Skujlayub'il b'a Sje'jel Ju'un

Tojol-ab'al

Schab'il te'ile

Pablo Gómez Jiménez

Skujlayub'il b'a Sje'jel Ju'un

Tojol-ab'al

Schab'il te'ile

Pablo Gómez Jiménez

497 M.19m P633 2013	Gómez Jiménez, Pablo Skujlayub'il b'a sje'jel ju'un tojol-ab'al. Schab'il te'ile/ Gómez Jiménez, Pablo. —México DF: [INALI-SEP – Chiapas Tuxtla Gutiérrez] 2013. 138 pág.; 21.5 x 28 cm; il. Fotos a color. ISBN 978-607-7538-91-2 Notas: incluye: índice monolingüe, gráficos de patrones silábicos, vocabulario tojol-ab'al y bibliografía. 1. Familia- maya tojol-ab'al– 2. Gramática- 3. Vocabulario- Numérico tojol-ab'al- 4. Lengua- monolingüe
---------------------------	--

De acuerdo con el *Catálogo de las lenguas indígenas nacionales: variantes lingüísticas de México con sus autodenominaciones y referencias geoestadísticas*, publicado en el *Diario Oficial de la Federación* el 14 de enero de 2008, los textos incluidos en la presente publicación corresponden a la variante <tojol-ab'al>

Asesor

Tomás López Coello

Fotografía

Pablo Gómez Jiménez

Primera edición 2013

Esta edición y sus características son propiedad del
D.R. © 2013 INSTITUTO NACIONAL DE LENGUAS INDÍGENAS
Privada de Relox 16-A, 5° Piso, Col. Chimalistac,
Deleg. Álvaro Obregón, México, D.F., C.P. 01070
Tel. (55) 50 04 21 00
www.inali.gob.mx

ISBN 978-607-7538-91-2

Esta edición y sus características son propiedad de la
D.R. © 2013 SECRETARÍA DE EDUCACIÓN
Edificio “B” de la Unidad Administrativa,
Calzada a la Ciudad Deportiva S/N;
Tuxtla Gutiérrez, Chiapas; México.

Todos los derechos reservados. Queda prohibida la reproducción total o parcial de esta obra por cualquier medio o procedimiento, comprendidos la reprografía y el tratamiento informático, la fotocopia o la grabación, sin la autorización por escrito de los titulares de los derechos de esta edición.

Ejemplar de distribución gratuita, prohibida su venta

IMPRESO EN MÉXICO

SECRETARÍA DE EDUCACIÓN PÚBLICA

EMILIO CHUAYFFET CHEMOR
Secretario

INSTITUTO NACIONAL DE LENGUAS INDÍGENAS

JAVIER LÓPEZ SÁNCHEZ
Director General

ANTOLÍN CELOTE PRECIADO
**Director General Adjunto Académico
y de Políticas Lingüísticas**

FABRICIO JULIÁN GAXIOLA MORAILA
Director General Adjunto de Coordinación

ARNULFO EMBRIZ OSORIO
Director de Políticas Lingüísticas

CHRISTOPHER MORALES CASTRO
**Subdirector de Evaluación en Materia
de Lenguas Indígenas**

HÉCTOR CURIEL GARCÍA
SALVADOR JARAMILLO AGUILAR
LIDIA ALEJANDRA DEL RÍO REYNA
Área de Publicaciones

GOBIERNO DEL ESTADO CHIAPAS

MANUEL VELASCO COELLO
Gobernador Constitucional del Estado de Chiapas

RICARDO A. AGUILAR GORDILLO
Secretario de Educación del Estado

JOSÉ RAFAEL GUILLÉN DOMÍNGUEZ
Subsecretario de Educación Federalizada

IRMA MÉNDEZ SÁNCHEZ
Directora de Educación Indígena

ADOLFO LÓPEZ LÓPEZ
**Jefe del Departamento para el Fortalecimiento
de las Lenguas Indígenas**

PROYECTO:

Diseño y elaboración de gramáticas y diccionarios de las lenguas indígenas para la educación intercultural bilingüe

EDÍVORAS LÓPEZ RAMOS
Coordinador General

DANIEL LÓPEZ HERNÁNDEZ
Coordinador Académico

REYNOLDS MORALES VÁZQUEZ
Coordinador Administrativo

RUBÉN LÓPEZ LÓPEZ
Asesor Lingüístico

A'TEL CHAPAN B'A SKUJLAYUB'IL K'UMAL B'A SCHAB'IL TE'ILE SNEB'JEL JU'UN.

JASUNUK'A JA SKUJLAYUB'IL A'TEL B'A SNEBJEL JU'UNI.

Jun ya'teltajel b'a sneb'jel ju'un, ti' wa xchak taxuk cholan sb'elal ja skujlayub'il k'umali, ti' was je'a jitsan yixtalajel sok ya'teltajel b'a sneb'jel ts'ijb'ajel sok sk'umajel ja k'umali sok ja'chuk oj jnatik sb'aj b'a oj neb'tik jastaltik wa scholo sb'aj b'a yojol ja jk'umaltiki.

Ti' taxel jun st'ilanil ja b'a snebjeli sok sje' jel sk'umajel sok sts'ijb'ajel ja k'umal Tojol-ab'al b'a Chiyapasi'. Ja sb'a'ali yi'oj st'ilanil sok schojlalil b'a yoj a'tel b'a *Plan de Desarrollo 2013-2018*, cha ja'chuk b'a *Plan Nacional de Desarrollo del Gobierno Federal*. Sok ja b'a *Organismos Internacionales* ja b'a wane' sle'jel oj sta'ek'ot sje'jel ju'un b'a schab'il k'umali, b'a stojilek yojol ja a'tel Lingüístico, Pedagógico sok b'a Cultural ja b'a schonab'il k'umanum jumasa'.

*Lic. Manuel Velasco Coello
Ajvalil*

Ja b'a jun slajanil sk'apjel b'a sje'jel ju'uni wa xyala ja mandaranum Manuel Velasco Coello. Ja'b'i skujlayub'il sneb'jel ju'uni wa xkoltani ja b'a yojol b'a sje'jeli sok ja b'a snebjeli ja sk'umajel sok sts'ijb'ajel ja k'umal Tojol-ab'ali, ja'xa b'a jujun yaman b'a snajtsil sb'ebjel ju'uni ye'nxa wa xkan schole b'a oj ya'we' niwanb'uk ja ya'teltajel b'a neb'uman ju'un jumasa sok ja'chuk oj makunuk yujle' ja b'a kulan sak'anile'i.

*Mtro. Ricardo A. Aguilar Gordillo
Secretario de Educación*

LA GRAMÁTICA DIDÁCTICA

Es un material didáctico que contiene elementos básicos gramaticales de la lengua Tojol-ab'al, que se caracteriza por una serie de ejercicios y sugerencias didácticas para conocer y comprender la estructura, clases de palabras y el orden sintácticos que se presentan en la expresión oral y escrita de la lengua. Surge como una necesidad pedagógica en la enseñanza de la lectura y escritura de las lenguas indígenas de Chiapas; mi gobierno tiene como prioridad, en congruencia con el Plan Estatal de Desarrollo 2013-2018, el Plan Nacional de Desarrollo y con organismos internacionales, lograr una educación bilingüe de calidad desde el ámbito lingüístico, pedagógico y cultural de los pueblos originarios.

*Lic. Manuel Velasco Coello
Gobernador*

En congruencia con la política educativa del Sr. Gobernador Manuel Velasco Coello, la gramática didáctica apoya el proceso de enseñanza-aprendizaje de la lectura y escritura de la lengua indígena en los centros escolares para que los alumnos(as) fortalezcan y desarrollen su lengua valorando su cultura y les sea útil en la vida cotidiana.

*Mtro. Ricardo A. Aguilar Gordillo
Secretario de Educación*

PRESENTACIÓN

En una frase memorable y tan vigente hoy como entonces, Benito Juárez señaló en 1861 que **la instrucción era la primera base de la prosperidad de un pueblo**. Así, con la publicación de estas gramáticas didácticas de las lenguas indígenas de Chiapas, la Secretaría de Educación Pública contribuye a garantizar el derecho de los pueblos indígenas a recibir educación de calidad en su lengua materna, en consonancia con el Artículo 2º de nuestra Carta Magna y la Ley General de los Derechos Lingüísticos de los Pueblos Indígenas.

Realizadas con la participación de maestros, académicos, hablantes de las propias lenguas indígenas y en estrecha coordinación con las autoridades educativas del Estado, estas obras, estamos seguros, contribuirán a una enseñanza más eficaz y pertinente de las lenguas originarias, favorecerán de manera importante que cada una de ellas se revalorice y se fortalezca entre alumnos, maestros y comunidad en general. Se trata así, de impulsar políticas públicas para fortalecer la enseñanza en lenguas indígenas en y desde los espacios educativos, poniendo énfasis en regiones cuyas lenguas se encuentran en riesgo de desaparición, lo cual significa un paso adelante en la consecución de un México con Educación de Calidad, como se establece en el Plan Nacional de Desarrollo 2013-2018.

El Lic. Emilio Chuayffet, Secretario de Educación Pública, ha señalado que la calidad es una cualidad que integra, entre otras, las dimensiones de equidad. Así, educación de calidad implica, entre otros aspectos, que los conocimientos que los alumnos adquieran en el aula sean significativos, que los lleven a obtener el máximo logro y que les permitan resolver los problemas que se les presenten en la vida, para lo cual, no existe nada más significativo que tomar en cuenta la propia lengua materna, con la que se aprende a reconocer y nombrar el mundo.

Nuestro país, como lo ha mencionado el Presidente de la República, Enrique Peña Nieto, demanda que la educación de calidad se convierta en una meta nacional explícita para todos los mexicanos.

Conscientes de este compromiso y responsabilidad del Gobierno Federal, el Instituto Nacional de Lenguas Indígenas (INALI) contribuye al logro de la calidad de la educación de los pueblos indígenas con la publicación de estas gramáticas en ocho lenguas indígenas nacionales del estado de Chiapas, quedando a disposición como material de apoyo a la grandiosa labor de los maestros que atienden poblaciones indígenas.

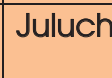
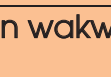

Lekuk yilel a wot'anik

Que sus corazones estén siempre grandiosos

Javier López Sánchez

Slam b'a sle'ulab'il a'tel

B'ome a'tel	Maya	Tojol-ab'al
Schiktesel		B'alune
Ts'akatanel		Lajune
Scholulab'il		Juluche
Pakwanel		Oxlajune
Slajelalk'ot sjunil a'tel		Chanlajune
Chapan a'tel		Waklajune
June: B'i'ilal		Juklajune
Lucha Campesina		B'alunlajune
Sbi'il jastik junuk ti' wa xtax yoj na'its		Juk chabwinike
Yixtalajel k'umal wa xk'e sts'ijb'ajel sok bokal		Jo'lajun chab'winike
Stsomanum k'umal b'a sb'i'il jastik junuk		Chab' oxwinike
1.5. Kujlajel moj alijel		Chan oxwinike
CHab'e': Chiktesnum b'a b'i'ilal		Lajun oxwinike
Yiljelal chiktesnum b'a b'i'ilal		Lajchaw oxwinike
2.2 Slatunej sb'aj chiktesnum		B'alunlajun oxwinike
Oxe: Ajtab'anel		Jun chanwinike
3. Chol ajtab'anel		Chab' chanwinike
Chane: Jastaltik		B'alun chanwinike
Jastaltik ja jastik junuki		Lajun chanwinike
4.1 Jastaltik b'a moj alijelal		Juluch chanwinike
Jo'e: Jach' ay		Balunlajun chanwinike
5.1 Jach' ay ja jastiki		Chab' jo'winike
Wake: Nijkel		Oxlajun jo'winike
6. K'awel		Chanlajun jo'winike
6.1 Ts'ikan nijkel		Waklajun jo'winike
Juke: chiktesnum nikel		Waxak wakwinike

7. Tup sat K'inal		B'alun wakwinike
7.1. Chiktesnum nijkel b'a mi' sk'ana		Juluch wakwinike
7.2. Chiktesnum nijkel b'a smeranil		Oxlajun wakwinike
Waxake: Stojolab'il		Juklajun wakwinike
8. Tuluman on		Waxaklajun wakwinike
8.1 Stojolal k'umal b'a i'aj och, i'a jan, a' k'ek'e'e sok a' ko'koni		Wakwinike
Balune: Nak'ub' k'umal		Ox juwinike
9.1 Nakub' lo'il		Wak jukwinike
Smojol		Oxlajun jukwinike
Slujmal k'umanun Tojol-ab'al		Chanlajun jukwinike
Sat ju'un b'a ts'ijb'anel Tojol-ab'al		Waklajun jukwinike
Yajtab'anel b'a Maya		Juklajun jukwinike
Ma'tik koltanel b'a tojb'i ja a'teli		B'alunlajun jukwinike

Schiktesel

B'a Dirección de Educación Indígena sok ja Departamento para el Fortalecimiento de las Lenguas Indígena b'a proyecto "Diseño y Elaboración de Gramáticas y Diccionarios de las Lenguas Indígenas para la Educación Intercultural Bilingüe" sk'ulune' ja sju'unil b'a sje'jel ju'un b'a yoxil sok b'a schanil kaje sneb'jeli ja ju'uni.

B'a yochelajel ja ju'un iti' ja b'a oj koltaxuk slekikal b'a sje'jel ju'uni sok b'a mi' jel oj och wokolanel ja ma' neb'uman sk'umjel sok sts'ijb'ajel ja tuktukil lo'il b'a sk'umal ja neb'uman ju'uni, wa xmajlaxi ja b'a yojol ja chab' jab'il ja neb'uman ju'un oj b'ob' ch'ak k'umanukyujil b'a tuktukil ts'ijb'unub'al lo'il ja neb'uman ju'uni.

Chapxel ja ju'un iti' sok jun stojilal syamulab'il sk'ab' k'ak'u k'ak'u ja je'uman ju'uni, ti' wa xtax juke b'alune b'a stojolab'il ja yochelaxel sneb'jel ja k'umali sok ti' ilub'al slekikal oj yi' stojolalil b'a yoj Enfoque comunicativo, cooperativo, funcional, social y Lingüístico, ja'yujil jel t'ilan oj je'xuk ja ju'un b'a sk'umal ja neb'uman ju'uni yuj ja ti' wa schiktes sb'aj b'a oj sna'a k'inal sok b'a oj sna' scholjel ja jastik wa'n ek'elyujil ja b'a jastik junuk oj job'xukyil b'a sk'umal ja neb'uman ju'un

B'a janek' yi'aj schapjel ja a'tel iti' lajan yi'aje' ja je'uman sok neb'uman ju'un b'a komon Jotana' sok B'ajukub', ch'ak ilxuk juts'in wa x-och yolom ja yal untik ja jastik chapan b'a oj schol slo'il, sk'umjel sok sts'ijb'ajel ja k'umali.

Ts'akatanel

Mandaranum b'a slujmalil Chiyapas, Secretaría de Educación Subsecretaría de Educación Federalizada, Dirección de Educación Indígena, Departamento para el Fortalecimiento de las Lenguas Indígenas. Wa xk'anxiyi'ile' jitsan ts'akatal yujil ja ye'nle' ya'awe' stak'inil sok jaman ja ma' yilawe' stojil tojb'i ja a'tel b'a **Sk'ujluyab'il b'a sje'jel ju'un Tojol-ab'al.**

Je'uman ju'un Raúl Gutiérrez Narvaes sok Stefano Sartorello Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social (CIESAS SURESTE) sok ja je'uman ju'un Alejandro Curiel Ramírez del Prado, a'tijum b'a k'umal Tojol-ab'al b'a Instituto Nacional de Lenguas Indígenas, yujil ch'ak koltanuke' yiljel jastal oj kanuk chapán stojolab'il ja a'tel iti', *Gladis Gómez Díaz, Sandra Luz Fonseca López, Karla Ramírez Pérez sok Roxana Vila Figueroa.*

Cha ja'chuk spetsanil ja Je'uman ju'uni, yal untik sok ja nanal tatal b'a slujmalil Jotana, B'ajukub', Napite', Vergel, Santiago, Justo Sierra, Buena Vista Ba' wits, Lucha Campesina, Las Delicias sok b'a Nueva Virginia ja ye'nle koltaniye' ja b'a ch'ak yi' stojolab'il ja lo'ili sok b'a poto jumasa' ja b'a sjab'il k'e syamjel sle'jel ja yechil sok stojolab'il ja b'a skujlayub'il b'a neb'uj ju'un Tojol-ab'ali.

Scholulab'il

Ja sk'ujluyab'il b'a Sje'jel ju'un Tojol-ab'ali, chapxel b'a oj ya'telta'an ja je'uman ju'un b'a yoxil sok b'a schanil kaje ja sje'jel ju'uni, yujil ja kechan ti' chapan sok yi'unej stojolab'il ja ch'ak le'xukjan b'a tuktukil stik'e'il sk'umal ja untiki sok ja nanal tatal b'a yi'aj ya'teltajel b'a wa xje'xi ju'uni, jastal wa sneb'a sok b'a le'xiyi' stojolil b'a mi' oj yi' wokol ja neb'uman ju'un jumasa' ja wa'n sneb'jel ja ju'un ja b'a jujune snajtsil b'a sneb'jel ju'uni.

Je'uman ju'un wa xmajlaxi sok ja sniwanil wa k'ujol b'a sje'jel ju'uni, oj wa ek'ukyi' takaltakal jujuntikyaman ja jastik junuk b'a wa x-alxi stojol ja a'tel iti'. La' jna'tik k'inal oj chapxuk a'tel b'a juts'in oj sjulb'exuk sk'ujol ja yal untiki, yujil ja ti' ch'ak i'xukjan sniwanil ya'teltajel ja b'a jastik junuk wa sk'ulaye'i sok ja wa sna'awe'i ja b'a jujune k'ak'u sak'anile'i, cha wa xmajlaxi sok ja iti' oj niwanb'uk k'ak'u k'ak'u ja jastik junuk ja oj ch'ak neb'xuki.

B'a yojol ja a'tel iti' chapan b'a oj b'ob' yamxuk takal takal jujun yaman ja b'a yoxil sok b'a schanil kaje ja neb'uj ju'uni. T'ilan oj ch'akxuk ja ya'teltajel ja b'a janek' chapan b'a yojol ja b'alune cholan sb'ejjal b'a wa stojb'e sb'aj ja k'umal Tojol-ab'ali.

B'a a'teli iti' yi'unej sb'a'al.

Sb'i'il a'tel: Stulunejyi' b'a june man b'alune.

Scholulab'il: Wa xya chijkajun jun niwan stojolab'il b'a jujune b'oman a'teli.

Stojolab'il: Ye'n wa xya chijkajuk jastal kulan ma wa k'ulaxi sok jastal oj yi' syamulab'il ja a'tel.

Slajelalk'ot b'a a'tel: Ti' wa xya chijkajuk ja jastik junuk oj lajxuk'ot b'a sneb'jel ja yajni wa xch'ak ja jujune cholani a'tel sok ja neb'uman ju'un jumasa'.

Sje'ulab'il: Ti' wa sje'a jastaltik oj a'teltaxuk ja b'a jujune k'ak'u oj a'xuk sneb' sk'umajel sok sts'ijb'ajel ja neb'uman ju'uni.

Poto: Chiktesnum sok Koltumanum b'a stuljelyi' slajel sok schapjel ja jujune a'teli, ja'yujil ye'n ti' b'ajtan wa xk'ot satal b'a slam ju'uni b'a oj sna k'inal sok b'a oj sk'inta ja je'uman sok ja neb'uman ju'uni sok b'a oj juluk sk'ujol b'a oj yi' sk'ulajel stojil ja a'teli.

Poto sok ts'ijb'unub'al: Ti' wa seje'a jastaltik wa xyi'aj ja a'teli sok kanel kechan jun chab' oxuk jisan b'a oj ts'iktexuk sok ja jastal wa xk'umaniye' ja nanal tatal sok ja untik b'a ju'une komon oj yi' ja a'teli.

B'a yixtalajel ja ts'ijb'anelli: B'a spetsanal ja a'teli kanel jaman ja b'a oj wa ochuk b'a wa xjak wa k'ujol ja we'n b'a ja'ch'uk mi' oj ochan wokol sok cha mini ja wa neb'uman ju'uni.

Pakwanel

Ja b'a oj ilxuk ta wa'nk'a ochel yolom ja jastik junuk wa xje'xiyi'ile' ja neb'uman ju'uni, mi' ti' oj ilxuk b'a manto xck'ak yiljel ja jujune a'tel chapani. T'ilan oj le'xukyi' man yib'elil b'a snalan sok b'a wa sch'ak ja b'a jun a'tel ja yajni wa'n yi'jel b'eji sok oj ilxuk wa'wanto b'a oj na'xuk k'inal ta wa'n sk'ulajel ya'tel ja neb'uman ju'uni t'ilan oj talnaxuk ti'k'antik sok najat najat sok oj cha b'ob' ilxuk och b'a mi' oj kanuk jaman ja stalnajel ja wa'n ch'apxel sk'ujule' stojolab'il sk'umajel sok sts'ijb'ajel ja ju'une lo'il chapani ma ja it wa xyi'ajejan b'a snaje'i sok snan state'i. Mi'k'a lajanuk wa xlajxiyujile' kolta ma le'a oj koltajuk ja b'a ma' tsa'an ayi' b'a ja'chuk junta lajan oj wajuke' chink'inalil ja neb'uman ju'uni, wa'nxak'a xkan sk'ujule' tojlek ja ya'tele'i, takal takal oj wa niwanb'uk ma oj wa b'ixuk t'unuk spetsanal ja a'teli.

Je'uman ju'un ay jitsan sb'ejlalil b'a yiljelal ta wa'n sneb'jel ja untiki k'elan b'a tuk ju'un b'a oj b'ob' ja kolta a'b'aj sok jastal jun sju'unil b'a sk'elulab'il ja pakwaneli, ma ta'ak'ot lo'il ja koltum b'a Supervision ma b'a Jefatura b'a Zonas ja b'a wa'na a'teli, b'a jach' oj wa chiknajukyile' stojol sneb'jel sok ja snan state ja untik b'a tik'an wa sna'awe'a.

B'a a'tel iti' jel t'ilan oj wa sna k'inal ja nanal tatal ja b'a jujune yal b'ome wa xch'ak ya'teltajeli b'a ja'chuk oj cha koltanuke' scholjelyab' ja yuntikile' ja b'a ti'kan wajume' sneb'jel jastik junuki ja'xa lo'il b'a mi' chikanuk sb'ejlal t'ilan k'anayi'ile' sok ja nanaltatali jastal a'ma oj b'ob' koltanuke' ja b'a lek oj sneb'-e' b'a jachuk mi' ojkanuk kechan ja a'teli.

Slajelalk'ot sjunil a'tel

Ja sk'ujluyab'il b'a sneb'jel ju'un Tojol-ab'ali, wa xyochelan b'a oj k'umaxuk sok oj ts'ijb'axuk ja k'umali, cha ja'chuk ilub'al oj lok'ulaxuk ja sk'umal kujlajel yujile' ja b'ajtan k'umanum b'a najate winike'ili. T'ilan oj jnatik k'inal b'a ya'n k'a'ku sokanxa sok kastiya wala k'umanitik ma sok jun sk'umal jastal b'a tseltal, tsotsil sok tuk, ja'yujil jel slekil mi' oj ch'ayxuk ja k'umali t'ilan oj yi' yochelajel ja b'a chapan a'teli, jastal iti':

- Yochelajel st'ilanil ja tuktukil wala k'umanitik b'a komon jumasa' sok ja jastal wa stojb'esb'aj sts'ijb'ajel, sk'uljel ja lo'ili sok ja stojolab'il jumasa' b'a yojol ja lo'laneli.
- Oj nikxukyi' ja neb'uman ju'un ja b'a oj sna' stojil sok b'a oj sna' yiljel ja tuktukil ja jastal wa sts'ijb'axi ja k'umali.
- Sk'ulajel jun sniwanil a'tel b'a oj b'ob' smakla tuktukil k'umal sok ja jastal wa xlo'laniye' sok ja snan state'i b'a jach' niwan oj chapxuk sk'ujole' sok schapjel b'a oj b'ob' lo'lanuke' sok tuk smoj alijel b'a tuk komon.
- Oj niwanb'uk ja sk'umal sok ja tuk smoj jumasa' ja yajni oj ek'uk' lo'il b'a ti' satilajel sok ja smoj jumasa'.
- Oj koltaxuke' ja b'a mi' oj yi'e' wokol oj sts'ijb'uke' tuktukil tik'e lo'ili sok ja b'a syamjel schapjel stojb'esel tuktukil lo'il sok a sat ju'un b'a alpabeto'i.
- Yochelajel ja b'a yech k'umali ja b'a wa xtax jastal kujlajel ja jujune k'umali ja b'a wa xch'ak stojb'es sb'aj ja lo'ili.

- Oj i'xuk slekilal spetsanal ja jastal wa xlo'laniye' ja me'jun sok ja tatjun jumasa' b'a oj tojb'esuk yajk'achil tuk lo'il ma k'umal b'a mi' oj kanuk sokan sok kastiya k'umali.
- Mana jun pimil ju'un, b'a oj wa ochuk ju'un spetsanil ja slo'ile' ja untiki sok ja snan state'i ma' tuk moj alijelal b'a ayxa sk'ujol, jastal me'junal sok tatjunal jumasa' b'a oj chijkajun sok oj wa slaj sb'a sok ja jastik wa xk'ulaxi b'a slekil sok b'a mi' lekuk ja b'a ya'n k'ak'u b'a yojol ja komoni.
- Oj pukxuk spetsanil ja jastik junuk wa xjul sk'ujol yaljel, sts'ijb'ajel sok sk'ulajel ja jastik junuk b'a wa xjak yolom ja neb'uman ju'un jumasa' b'a oj yil ja snan state'i ta wa'ne' sneb'jel ja sk'umajel ju'un b'a Tojol-ab'ali.
- B'a mi' ja wi' wokol ja oj ja le' ja lo'il jumasa' maja ma le'a junuk ja grabadora b'a oj wa eluk lo'il sok b'a oj wa smakluke' ja neb'uman ju'uni.

Chapan a'tel

B'a yojol ja a'tel iti', ti' wa xtax chapan ja b'a wa xya chijkajuk jastal skujlayub'il ja k'umal Tojol-ab'ali. B'a te'ile'il schab'il te'y ja yoxil sok schane'il kaje b'a neb'uj ju'un b'a primariya.

Schojlal a'tel	Sb'a'al a'tel
B'i'ilal	Slujmal Lucha Campesina. Sbi'il jastik junuk ti' wa xtax yoj na'its. Yixtalajel k'umal wa xk'e sts'ijb'ajel sok bokal. Stsomanum k'umal b'a sb'i'il jastik junuk Kujlaji moj alijelal.
Chiktesnum b 'a b'i'ilal	Chiiktesnum b'a jastalotik. Skuchtalene sb'aj chiktesnum.
Ajtab'anel	Chol ajtab'anel.
Jastaltik	Jastaltik b'a moj alijelal, te' sok chante'
Jach' ay	Jach'ay ja jmoj alijeli Jach' ay ja te'altiki. Jach' ay ja chante'i.
Nijkel	K'umal b'a ts'ikan nijkel. K'umal b'a mi' ts'ikanuk nijkel.
Chiktesnum b'a nijkel	Chiktesnum nijkel mi' sk'ana. Chiktesnum nijkel b'a smeranil
Stojolab'il	I'aj och, i'a jan, a' k'ek'e'e sok a' ko'koni
Nak'ub' k'umal	Nak'ub'al.

June: B'i'ilal

Scholulab'il

Jmoj alijel je'uman ju'un ja b'a yojol a'tel iti', chapan b'a oj tulxukyil' sje'jelyi' sk'umjel sok ts'ijb'ajel ja neb'uman ju'uni sok lo'il ma k'umal ti' tojb'el b'a yojol ja b'a jujune kulan sak'anil ja neb'uman ju'uni.

T'ilan oj ch'ak sna jastik sb'i'il ja smoj alijel b'a kujlajel sak'anaile'i sok ja ma'tik mojan yi'uneje'i ja b'a wa xkan stojil-a ja jujuntik chob'an b'a kulane' ja smoj alijel jumasa' sok ja tantik jnali b'a jach' oj sna' k'inal ja neb'uman ju'un jastal ch'ak kujlajuke' ja najate, jastal aye' ja ya'n sok jastaltoma oj ajyuke' ja b'a jun tsamal slekil sak'anile'i.

Ja b'a oj tulxukyil' a'tel iti' oj chapxuk lo'il ma oj le'xuk jun najate lo'il sok ja nanal tatal jumasa', b'a jach' oj na'xuk sb'aje' b'a sb'aje', jastal wa xk'inaniye', jastal sok ma'tik b'ajtan yawe' kujlajuk ja b'a b'aye'i sok jastal ch'ak le'xuk sb'i'il ja untiki, sat ja'i, yaxk'uli, alajaltiki, b'a wa xwa' ja chante'i sok ja witsaltiki.

Je'uman ju'un ja b'a a'tel iti', kechan wa xya' k'e' te' wa sjama ja lo'ili we'nx'a a'chol ja pojtes sok ja nanal tatal b'a wa'na a'teli, lajan oj ch'aka le'ex' stojol ja tukil lo'il wa xtax b'a kulane' ja neb'uman ju'uni.

B'i'ilal

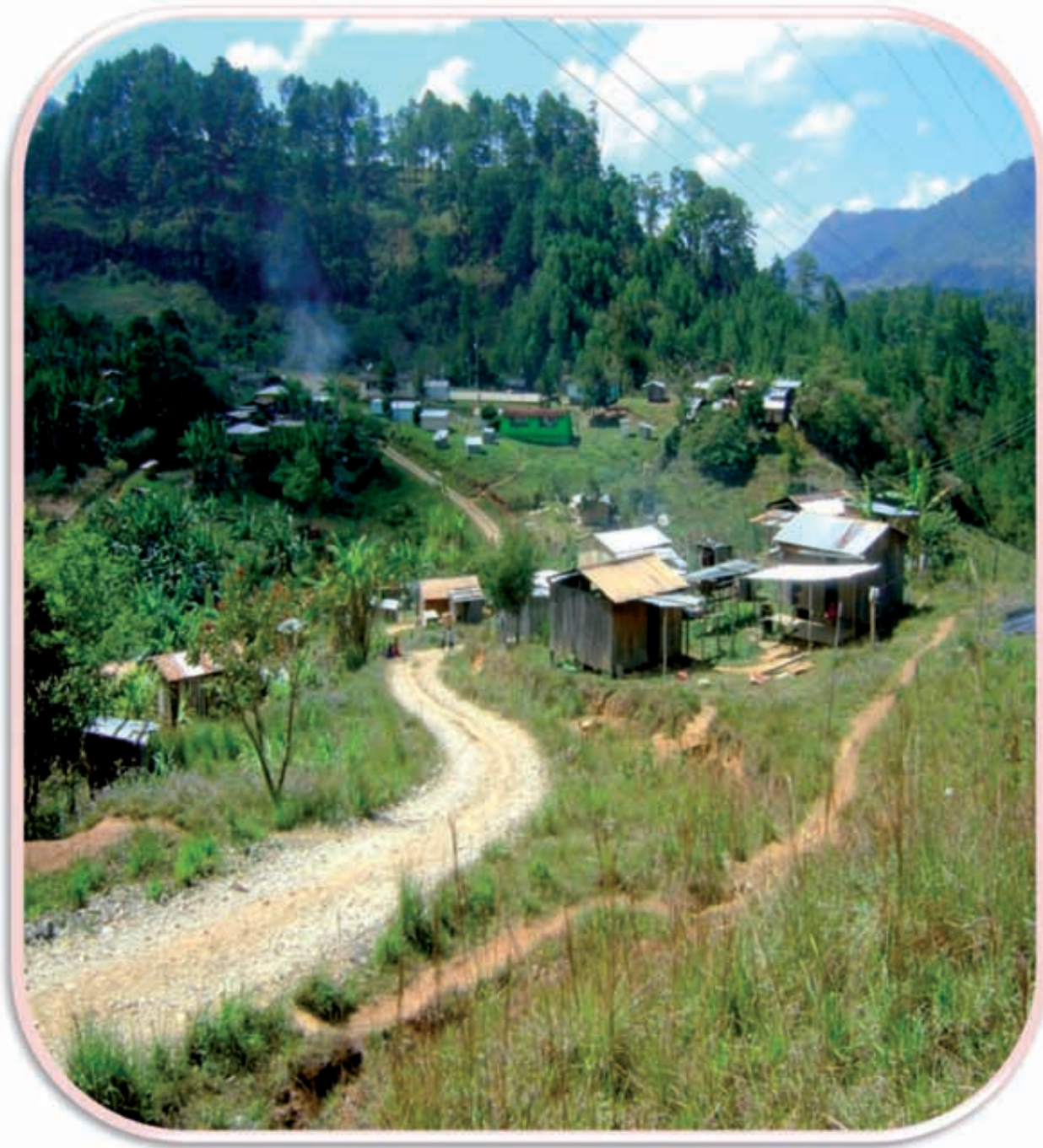
K'umal b'a wa xyamxi sts'ijb'ajel sb'i'il moj alijelal, chonab'altik, k'e'en, sat ja', yaxk'ul, patak', alajaltik sok b'a witsaltik. B'a spetsanal ja iti' kechan wa xyi'a sts'ijb'ajel **niwan sat k'umal** b'ajtan sat ju'uni, ja'xa tuki sok **ch'in sat k'umal**. Yuj xta ay ek'ele wala ts'ijb'anitik yentoril sok niwan sat k'umal b'a jach' oj ch'ak yamxuk spetsanal ja sat ju'uni.

Slajel'ot b'a a'tel.

B'a yojol ja a'tel iti', chapan b'a oj sna' scholjel, sts'ijb'ajel, sk'umajel sok b'a oj stojb'esel tuktukil b'a ch'in sok niwak lo'il ja b'a spetsanal sb'i'il ja jastik junuk ja neb'uman ju'uni.

1.1 *Lucha Campesina*

Slujmal *Lucha Campesina*

Jmoj alijel jumasa' k'umanontik Tojol-ab'al ja ke'n Nicolas Hernández Pérez kala che'um Beatris Jiménez Vargas sok kuntikil jumasa' wa xkalawab'tikon chab' oxuk jlo'iltikon wa xmajlantikon lek oj ochuk b'a wa k'ujulex sok kechan wa xmajlatikon lek wa'n ek'elawujilex ja b'a jujun yaman stsamalil b'a kulanexi. A'b'anawi'ilex ti' kulan jlujmaltikon b'a *Lucha Campesina*, Schonab'il b'a Margarita, yuj xta ja jnan jtatikon ajyi' ti'b'i sb'aje' ajyi' b'a *Santyaگو* yajni jawi jakye' kujlajuk snaje' b'a Rosaryo Oniltik, yuj ja che'il k'inali ja tek'uli ja alaji wa'nb'i sch'aka ja te'ewi, cha me'yb'i ja' b'a uk'xel sok b'a chante jumasa' ja'chuk ti'b'i cha slajawe' oj cha sle'e' lu'um b'a ay ja' yajni jawi' jaktikon b'a sjob'il ja yib'el niwan Slopanal switsil, Tsikel witsi, ja ili yaxal k'inall, mini k'ixinuk sok jel che'ejuk, b'a jujuntik sjukanal yalwits ti' tsub'an yaman ja na'itsaltiki jel tsamal yiljel, ti' wa xtax ts'unan ixim, chenek', lima, naraja, lob'al, k'um, mayil sok nichim.

Sts'akatale' ja ye'nle' ja jnan jtatikoni ja ya'n k'ak'u xjamami wa xkab'tikon ja jk'ujoltikoni ayxa jun sniwanil jlekilaltikon, a'ma jalte, tejamanil, ak' b'a k'ul sk'ajmal ixim ma k'a'em ch'ak kujlajuk ja jnajtikon b'a *Lucha Campesina* mixani ayuk yi'jel wokola, kechan ay ek'ele b'a yixawil febrero ma b'a marso wa x-ek' chakaxib' ma tsatsal b'itus ik' b'a wa xch'eta yolom ja akil na'itsaltiki ja k'ak'u och jawi jel xiwula sb'aj ayb'i wa'n xch'ak ek' sjiip ja te'altiki, wa'n x-ek' slik najatlek ja slamina'il ja s-olom na'itsaltiki jel wokol wa x-ajyi' wa'el ja chab' oxe k'ak'u wa xkujlaji ja tan tsatsal ik'i.

Jmoj alijel jumasa' wa xlokowextikon oj jakanik ulatanel, ja b'a oj julaniki ti'k'a a'yex *Margarita*, ti' oj ek'anikon b'a slujmal kon *Zaragoza*, *Soleda*, *Leyba* ja'xa jnajtik-a, ti'k'a ayex *San Carlos*, ti' oj ek'anikon b'a Ch'ib'tik, *Santo Domingo*, *Puerto Rico*, *Candelaria*, *Carmen* Rusya sok Absalón *Castellano* julyexta'a, yuj k'a ti' jakyex b'a stojolil wa x-eljan ja k'ak'u jastal b'a *San Luis Potosi*, *Santa Rita*, *Nueva Virginia* sok *Palestina*, cha julyexta b'a na'its-a Ab'anawilex me'y yi'jel wokol, oj b'ob' k'otanik b'ejjel, kajan kawu, k'e'ub' tak'in, la'ik oj lo'lanukontik, ti' wa xmajlayextikon-a, i'ajik jan wa moj alijelexi.

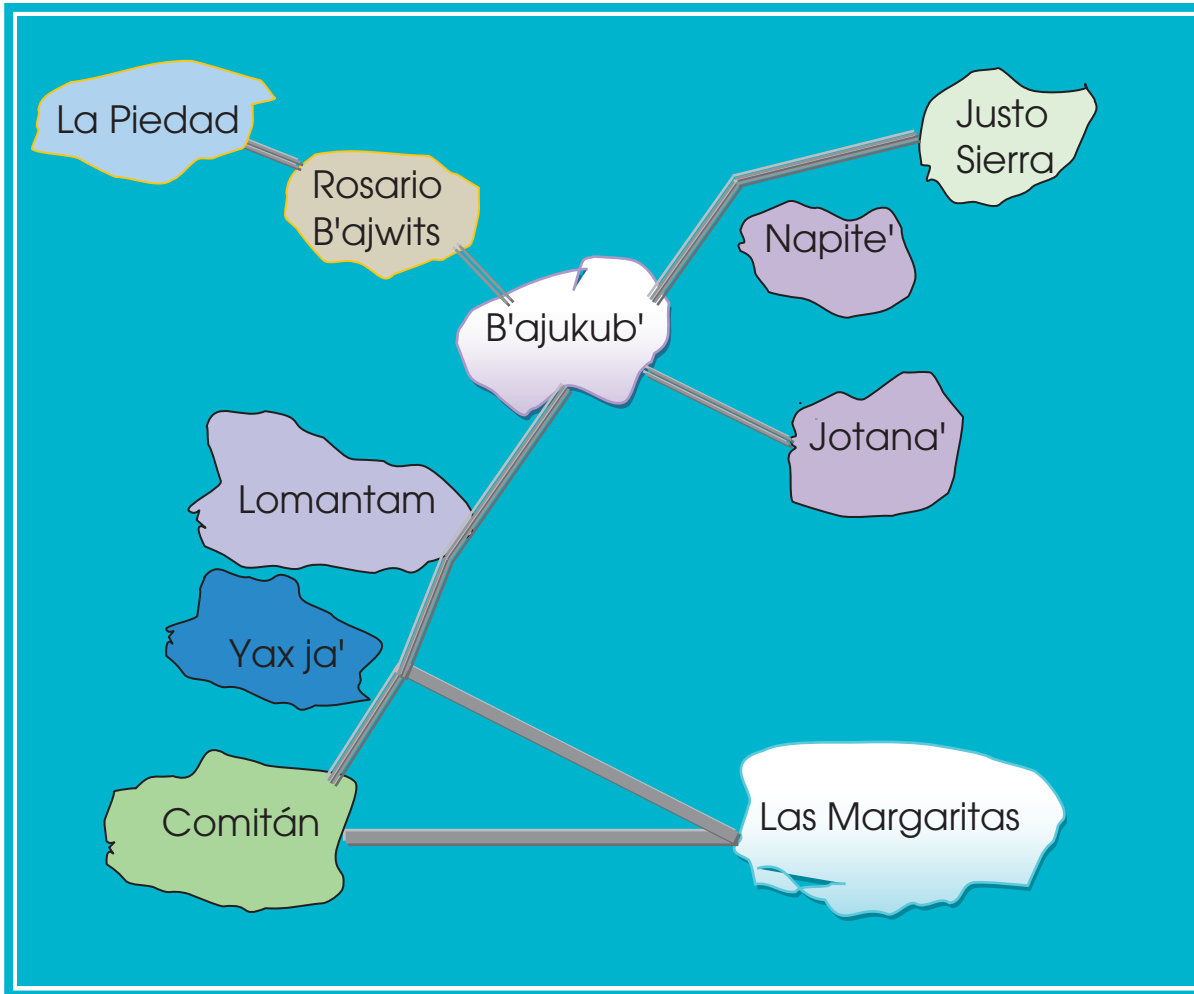
Choluman: Nicolás Hernández Pérez
Ts'ijb'anum: Pablo Gómez Jiménez

- 1.1.1 Le'a junuk ma chab'uk tatjunal ma me'junal b'a oj ja k'anyi' sk'ujol oj skoltuka schapjel ma oj wa schol b'a sti' sat neb'uman ju'un ja poko slo'iltajel jastal ch'akel yawe' kujlajuk, ma'tik ya' kujlajuk b'a sb'aje' ajyi', jastal a'ma ch'ak kujlajuke' ja b'ajtani, jastal aye' ja ya'n k'ak'u sok jastal a'ma oj ajyuke' ja b'a tsa'ato.
- 2.1.1 Ts'ijb'an ja poko lo'il b'a jun slam ju'un ja ma'tik sb'i'il b'a kulana', jastik sb'i'il ja ma'tik ya' kujlajuk b'ajtani, jastik sb'i'il ja witsaltiki, yok ja'i, yaxj'uli, jastal wa xk'inaniye' sok jastik sb'i'il ja komon mojan ja wi'uneji. Oj ja k'umuk yi'ile' chab' oxuk ek'ele ja ju'uni, yajna ja wilata ch'akta kanuk yolome'i, alayab'ye' nol oj sk'umuke' jach' chab' ek'ele tsats' jun ek'ele takal sok junuk ma chab'uk ek'eluk jach' spetsanal ja ixuki ma ja winike'i. Yajna ja wilata ch'akta kan yolome'i, k'anayi'ile' oj stojb'ese' b'a jun spo'wil sju'une' tuk lo'il sok oj wa ek'uke' sk'umjel b'a sti' sat ja smoje'i, mi'k'a x-elyujile' lek sts'ijb'ajel, k'anayi'ile' oj skolta sb'aje' sok ja snan state'i, ma'tik ay schol ma sok smoj alijeje' sok tsomowe' nole b'a chane b'a oj stojb'ese' tsamal, yajna xch'akye'i oj wa ek'uke' sk'umajel jujun yaman b'a sti' sat ja smoje'i, k'ulan ja'chuk man oj ch'ak sna'e'.
- 3.1.1 Le'an jun niwan leche ju'un tojb'es jun stojolab'il jastal ma ch'ak kujlajuk cholana ja na'itsaltiki sok jastal oj ajyuk k'otel, ti' oj wa pak'an b'a wa pisaron ma b'a sat na'its, ti' oj ja je'yi'ile' b'a wa xtax wa naji, snajtsil neb'u ju'uni, b'a wa x-ajyi' tsojmjeli sok oj wa chijkajuk sb'i'il ja komoni man b'a chonab'altik wa x-ajyi' b'olmaneli.

-
-

Jastal it'i': Jun je'a ju'un ti' sb'aj b'a B'ajukub'.

1.1.3 K'ulan b'a jun niwan lechan ju'un ja lo'il b'a k'ulan sak'anile' ja jmoj alijeltik b'a B'ajukub'i sok k'anayi'ile' ja neb'uman ju'un oj stsom sb'aje' b'a oxe ma chane winkil b'a oj stob'ese' jun stojlil sb'ejlal ja b'a wa xtaxy'e' kulani sok job'ayi'ile', ma'tik ya'a kujlajuk ja luwari, jastik sb'i'il ja witsaltiki, alajaltiki, yok ja'i. Yajna xch'akye'i k'anayi'ile' oj ek'uke' junuk sk'umjel b'a sti' sat ja smoje'i, ja xch'ak ek'uke'i stsa'a jun a'tel b'a oj ts'ijb'axuk b'a ts'ijnub' ak'int'e' b'a oj ch'ak stojb'ese' ja sb'aje'i ja ma'tik jomelyujili sok oj wa sk'umuke', k'elan man oj elyujile' tsamal ja sb'ejlal ja lo'ili.

-
-

1.1.4 A'kanyi'ile' ya'tele' ja neb'uman ju'un oj sk'umuky'i'ile' ja snan state ja ya'tele' b'a snaje' b'a oj stojb'esejan jun sju'unil b'atik wa xch'ak kanuk ja komoni, chonab'i sok jastik sb'i'il ja witsaltiki alajaltiki, ja uk'umi, yok ja'i, pampa ja'i, sat ja'i, k'e'eni sok ja patak'altiki, k'ana oj ch'ak wa sk'umuke' sok k'ulaye' k'ole b'a chane ma wake untik b'a oj wa sk'uluke' lajan b'ay stojolab'il sb'ejlal ja k'otel b'a komon jumasa', ayk'a wi'unej niwan lechan ju'un k'eb'a yi'ile' junuk b'a oj ochuk jitsan ja sb'i'il ja luwaraltik b'a yoj komoni. Yajna xch'akye'i oj wa ek'uke' junuk sje'jel stojil ja ya'tele'i.

1.1.5 K'ulanik lajan junuk b'a ts'ijnub' ak'inte' ja jastal sju'unil b'a kulane' ja neb'uman ju'uni, mi'k'a sna'awe', le'a chab'uk nanal tatal b'a oj koltanuk yaljel ja jastik sb'i'il ja luwaraltik b'a yoj komoni, mi'k'a ti' oj wa stojb'ese' b'a snaje', tsa'an chol oj wa ek'uke' sk'umjel ma'n oj ch'ak sna'e'.

1.1.6 Alayab'ye' sjunil ja neb'uman ju'un jumasa' oj sk'uluke' jitsan chole sb'i'il chonab'altik, witsalaltik, yok ja' ma uk'um b'a wa'n ek'el ja' sok sb'i'il alajaltik ma spetsanal ja b'atik wa sna'awe' sb'aj b'a mojan yi'uneje' ma ja b'a kulan snaji, sok k'anayi'ile' oj ek'uke' jujun yaman sk'umajel, jelk'a ko'el ja a'tele'i alayab'ye' oj sle'e b'a tuk ju'un sok tsomowe' k'ole b'a chane ma wake untik b'a oj sk'uluke' lajan, koltana a'b'aj sok ja chapan lo'il iti'.

Sb'i'il alajaltik.

Najlem	Wajyon b'a Najlem	Ajni kawuj b'a Najlem
Xojan	K'otyon man Xojan	Jach'a ixim b'a Xojan
Onilte'		

1.1.7 K'anayi'ile' ja neb'umanju'un oj sk'ul sb'aje' k'ole b'a chab'e ma ox'e' winkil b'a lajan oj sk'u'leke' b'a jun slam ju'un jun lo'il b'a oj ch'ak syam-e' ja sb'i'il b'a k'ulane' sok oj skolta sb'aje' sok ja yal lo'il stojb'esnejexa ja yajna xch'akye'i alayab'ye' oj ek'uke' junuk sk'umjel ja ya'tele'i yuj xta k'anayi'ile' ja tuk smoje' oj smakluke' ta stojil ja lo'ili mi'k'a tojuk alayab'ye' oj stojb'ese' yajk'achil man oj ch'ak kanuk stojil. Ja'xa we'n k'ulan och jun lo'il b'a oj ja kolta a'b'aj sok.

Jastal iti':

Yajni wajyon talnuj wakax b'a Najlemi ju'ts'int'a aji'ye' ja kila ek' ajnel jun tan niwan kawuj, toj xta k'e b'a sb'ejlal alal Xojan.

Sb'i'il chonab'.

Sapaluta	Jmana askal b'a Sapaluta	Sk'ak'ujil k'in b'a Sapaluta
Chonab'	Jchono chitam b'a ti' Chonab'	Jk'uman xinan b'a Chonab'

Ts'iktes ja lo'ili.

Chona xanab'

Ja kala tat aweli ja yajni schono ja niwak yenub' sjaluneji yi'aj och b'a Sapaluta smanjel chab' pop june b'a oj wawnub'uk sok june b'a oj yil k'ak'u sat chenek'. Ja ek'tikon b'a schonab'i b'a jyamatikon ja k'e'ub' tak'ini kechan ja iljiyotikon ochtikon kulani, ek' k'anjuki'tikon waxaklajune peso sts'akol, ti'to wa xyala ja jtatawelo jastalek mi' wajtik b'ejyel ma wajukotik xta b'a stojol slujmalil b'a Waka Ajate'ayuj ja ti' mojanxa yi'oj oj alyuk k'otel.

•

Sb'i'il moj alijelal.

Anton	Anton sok Dela tajniye'	Anton sok Juan wajye' atnel
Nayeli		
Magali		
Reyna		

- K'ulan jun lo'il

Schiktesel: B'a a'tel iti', we'n ja le'yi tuk stojolal b'a oj kanuk chikan st'ijb'ajel ja niwan sat k'umal sok ja sb'i'il le'ub'al b'a slujmalal b'a wa'na sje'jel ja ju'uni, yuj ja le'ub'alxa sok sts'ijb'uneje'xa b'a sju'une'i ja ya'n kechan xta oj ts'iktexuk sok tuk k'umal, jastal k'anel b'a k'e'eli ja b'i'ilal iti': patak', k'e'en, sat ja', yok ja', yax k'ul, wits, alajaltik sok ayto tuk smoj.

1.2 Sbi'il jastik junuk ti' wa xtax yoj na'its.

Sbi'il jastik junuk

B'a ts'ijb'anel iti', ja wa xyi'aj ch'in sat k'umal sjunil syamulab'il ja sat ts'ijb'anel minuskula, jastal b'a sb'i'il, chante', te', ton, jastik b'a yoj na'its, k'anal jumasa', ja ti'llan oxa sna' ja neb'uman ju'un b'a mi' oj sok ja sts'ib'aneli.

Ay ek'ele wa st'ijb'axi sjunil sok niwak sat k'umal yuj xta ja iti' ja' b'a oj ilxuk ta wa'nxa sna'awe' spiljel ja tik'e sat ts'ijb'aneli.

1.2.1 K'umanik yajk'achil ja lo'il ts'ijb'unub'al b'a slujmal *Lucha Campesina*, alayab'ye' ja neb'uman ju'un oj sle'e' sok oj sjis-e' ye-lawil ja b'a wa xtax slo'iltajel jastaltik chak' kanuk ja sjastik sb'aje'i sok koltana b'aj sok stojb'esel ja lo'il chapani, jastal iti':

- a) Jastal a'ma sta'awe' slok'ol b'a ch'ak pojuki.
- b) Jastik junuk a'ma sk'ulane' yuj ja mini a'yuki.
- b) B'atikma' jak ja stak'inil ta yujk'a smanawe'i.
- ch) Ja najate me'y tak'in, jastik ma ch'ajkub'il ch'ak syam-e' b'a wa'eli, xta'ji' iximi, chenek'i sok ja tuki.
- ch') B'atik wa xch'ak manjuk ja jastik junuk wa xmakuni b'a yoj na'it-saltiki sok b'a alaji.
- d) B'a a'ma'ay ja wa x-ab'ani slo'jel, sti'jel wa'el b'a lu'um oxom yuj ja b'a tak'in oxomi.
- e) La job'tik jastal wa xk'ulaxi ja oxomi, sameti, okemi nuti, pumpo sok la jneb'tik sk'ulajel.

1.2.2 Ts'ijb'an b'a yal tase ju'un ja jo'e lo'ili, k'olo sok a'ochuk b'a jun yal bolsa, ja'xa neb'uman ju'uni tsomowe' k'ole b'a jo'e winkil, paya junuk oj ek'uk sch'opjel junuk ja k'olub'al ju'uni sok alayab'ye' ti' oj spa' b'a sti' sat smoj b'a oj sk'umuk tsats ja ts'isb'unub'ali, yajni ch'akta yab'ye' sb'ejlal ja ya'tele'i, k'anayi'ile' oj sts'ijb'uke' b'a jun salam sju'une', ja xch'akye'i alayab'ye' oj ek'uke' junuk sk'umjel, ja'xa tuk untiki k'anayi'ile' oj smaklaye' ta stojil ma mi' stojiluk ja a'teli. Tsa'an k'anayi'ile' ja neb'uman ju'un oj sts'iktese' ma oj ya'we' eluk ja b'a mi' lekuk

chijkajuk ta lekxa kanel, jelk'a wokol ja wila sk'ulaye', jekawe' b'a oj koltajuke' sok ja snan state', ti' oj cha wa sk'umuke'a b'a oj ilxuk ta wa sna'awe', k'ela man oj ch'ak elukyujile' b'a junta lajan oj ajyuk sneb'jel.

1.2.3 K'anayi'ile' ja neb'uman ju'un oj sle'e' sb'i'il jastik junuk b'a wa xk'e sts'ib'ajel sok konsonante sok bokal, ti' ja ts'ijb'a b'a jun sat slam ju'un ma b'a pisaron, ti' oj ja noch b'a sat na'its ma b'a sti' wa pisaron b'a oj wa sk'umuke' chab' oxuk ek'ele jach' spetsanal ja neb'uman ju'uni man oj ch'ak kanuk sk'ujule' b'ay ja konsonante sok ja bokali. Mi' oj wa ochuk ju'un ja sb'i'il jastik junuk b'a **b'ajub'alxa** mi'k'a mi' oj eluk slekil ja yixtalajel b'a **sla-julab'ili**.

1.2.4 Le'awil oxuk ma chanuk jastik b'a kasonante sok bokal wa xk'e' sb'i'il, ti' oj wa pachan b'a wa mesa, pilawik lajan chab' k'ole june b'a wa xk'e sts'ijb'ajel sok konsonante sok june b'a bokal Yama ma lika junuk b'a wa xk'e sts'ijb'ajel sok kasonante, jastal **tajab'**. Tajnanik sle'jel jastal wa xb'ob' **sb'ajajel**, tsa'an ch'akan ts'ijb'a b'a wa pisaron sok majla oj ya'we' eluk ja neb'uman ju'un man b'a b'alune stojolab'il sb'ajajel, k'elan chane oj kanuk jach' b'a **stuch'il** sok jo'e oj kanuk jach' b'a **a'ay** yaljel.

1.2.5 Ja jastal ch'akata k'uluk b'a konsonante, lajansok sk'ulajel b'a bokali, yuxta wa'nxa xtukb'i sat ts'ijb'anel b'a wa **xb'ajwani** k'ela jank'ujol ja b'a yi'unej jujun sk'i'kil sat ts'ijb'aneli b'a ixtanub'ali ti' wa xchijkaji b'ajtan b'a jun k'umal jastal **axux**. Yuj xta ab'an b'ajtan stojil ja lo'ili, jastal sb'ejlal ja **slajulab'il** k'umali.

SLAJULAB'IL

Sje'ulab'il k'umal b'a wa xya' chijkajuk spetsanal ja tuktukil sjoyulab'il ja k'umal b'a wa xch'ak stuluyi' sts'ijb'ajel sok konsonante ma b'a bokal ja sb'i'il ja jastik junuki. Ti' wa xchijkaji ja yajni wa x-ixtalaxi b'a slajulab'il ja yech k'umali, t'ilan wa xya' chijkajuk jun **b'ajtan b'ajwanum**, sok tsa'an wa xcha chijkajun b'a **a'ay swinkil**. Ja b'a slajulab'il K'umali, kechan oj yamxuk ja yech ja jujune k'umali, a'ma chikan b'a wa xk'e' sok sts'ijb'ajel.

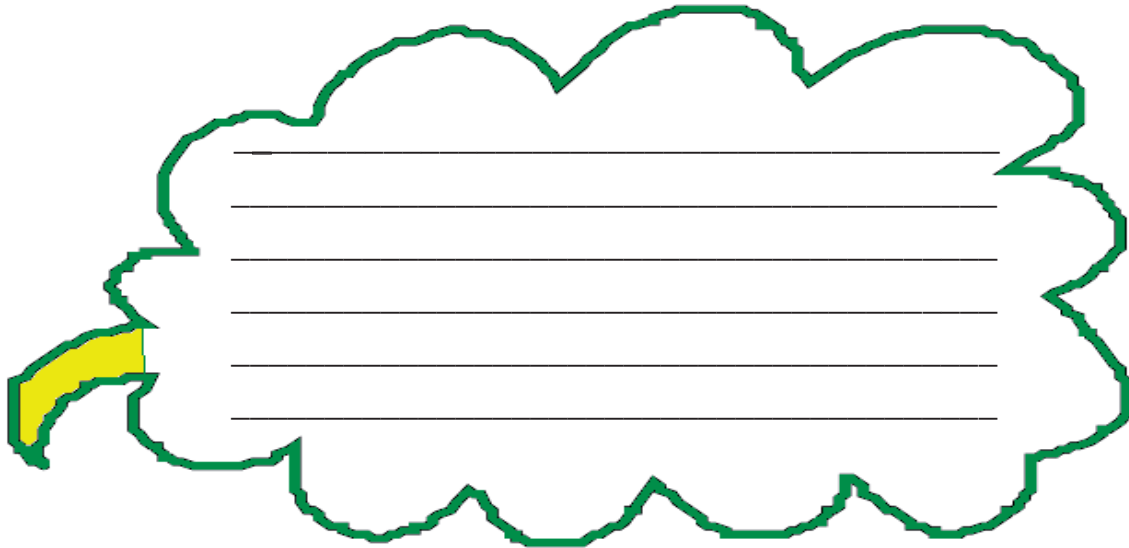
Slajulab'il k'umal.

k'umal sok konsonante	k'umal sok bokal
jtajib'	kaxux
atajab'	awaxux
watajab'	wawaxux
stajib'	yaxux
jtajib'tik	kaxuxtik
jtajib'tikon	kaxuxtikon
atajab'ex	awaxuxex
watajab'ex	wawaxuxex
stajib'e'	yaxuxe'

•

- K'ulan sok ja jujune k'umal ixtub'ali sok jun lo'il.

Schijkestajel: B'a yojol slajulab'il ja yech k'umali b'a kotonante ma b'a bokal, ti' wa xtax chane k'umal wa sje'a b'a stu'ch'il sok jo'e k'umal wa sje'a b'a a'ay wa xtaxi yuj xta b'a iti' wa'nxa xtax tsa'an nochwanum, k'elawil.

- Neb'a ja senya'anum b'a b'ajwaneli.

k'umal sok konsonante	k'umal sok bokal
j-	k-
a-	aw-
wa-	waw-
s-	y-
j tik	k tik
j tikon	k tikon
a ex	aw ex
wa ex	waw ex
s e'	y e'

1.2.6 Lek oj ch'aka ja neb' ma k'ulan b'a jun niwan lechan ju'un spetsanil ja senya'anum b'a konsonante sok b'a bokali, mixa ojto tukb'uk, ja'xa syamulab'il b'a oj ch'ak chijkajuk oj ochan ja b'ajwanel b'a sjunil ja k'umal b'a sb'i'il ja jastik junuki sok ja' oj ch'ak wa sneb' takaltakal ja neb'umani, jastal yixtaljel ja k'umal, jastal a'an.

Sb'ajajel K'umal b'a wa stuluyi' sok konsonante.

tuyal	nuk'	mis	ch'o'o
		jmis	jch'o'o
		amis	ach'o'o
		wamis	wach'o'o
		smis	sch'o'o
		jmistik	jch'o'otik
		jmistikon	jch'o'otikon
		amisex	ach'o'o'ex
		wamisex	wach'o'o'ex
		smise'	sch'o'o'e'

- Ts'iktes ja lo'il sok ja k'umal ixtunub'ali.

B'a spat maka'e' ja Pancha sok ja Yolanda'i ti' b'i wa xtax jitsan ts'un-an stuyale', jas-a jun b'i sakb'elajel wane' wa'el ja yajnab'i waj timan nuk' ja niwan lechan yok jtuyaltikon. _____

Sb'ajajel K'umal wa xk'e sok bokal.

oxom	ajan	ek'	ich
koxom	kajan		
awoxom	awajan		
wawoxom	wawajan		
yoxom	yajan		
koxomtik	kajantik		
koxomtikon	kajantikon		
awoxomex	awajanex		
wawoxomex	wawajanex		
yoxome'	yajane'		

- k'ulan jun lo'il sok ja k'umal ixtanub'ali.

1.2.7 Tsa'a jun k'umal b'a wa stuluyi' sts'ijb'ajel sok sat k'umal konsonante ma i'aj och b'a yoj snajts'il sneb'jel ju'un jastik b'a oj tajnanik **sb'ajajel** sok spetsanil ja neb'uman ju'uni, koltanab'a sok jitsan ek'ele ja lo'il chapani, mi'k'a le'ayi' jun b'a lek stojjolil b'a juts'in oj sneb'-e' sb'ajajel ja neb'uman ju'uni.

Jastal iti':

Sb'ajajel k'umal sok si'.

je'uman ju'un	neb'uman ju'un	senya'il k'umal
ma' sb'aj	ke'n jsi'	j-si'
ma' si' ja takinxa	we'n asi'	a-si'
ma' si' ja tsika	wasi' tak	wa-si'
ma' si' ja b'ulani	ke'n øsi ja iti'	Ø-si'
ma'tikma si' ja iti'	lajan jsi'tik	j-si'-tik
ma'tikma spilunej ja si'i	k'en jsitikon	j-si'-tikon
ma'tik ma si'e' ja iti'	we'nxa asi'ex	a-si'-ex
ma'tik ma stul ja si'l iti'	we'nxa wasi'ex i'ajik	wa-si'-ex
ma'tik ma si' ja takinxa	ye'nxa øsi'e' oj yi'e'	Øsi'-e'

Ø- Ja seña'anum iti', ye'n wa xya chijkajuk ja b'a b'ajwanel mi' jas-ay ma oj cha kaltik mi' oj b'ob' kanuke lajan chab' (-ss) yuj ja me'y jk'umaltik wa wa x-axi ssi' yuj xta ja b'a tuk k'umali chikan xta b'a wa xwaj nochan-a jastal skumare, slob'al, snuti', swajab'al sok tuk k'umal.

Sb' ajajel k'umal sok naj (na'its)

jnaj
 anaj
 wanaj
 snaj
 jnajtik
 jnajtikon
 anajex
 wanajex

jna'its
 ana'its
 wana'its
 sna'its
 jna'itstikon
 jna'itstik
 ana'itsex
 wana'itsex

1.2.8 Tsomowe' k'ole b'a oxe neb'uman ju'un, alayab'ye' oj sle'e' oxe sb'i'il jastik junuk b'a wa xk'e sts'ijb'ajel sok konsonante, alab'ye' oj yixtala'uke' **sb'ajajel sok sb'alune'il ja senya'illi** oj wa ek'uke' yal-jel b'a sti' sat ja smoje'i b'a wa xch'aye'i k'ana oj koltajuke', yajni xch'ak ek'uke'i le'a junuk ja we'n ts'ijb'a b'a wa pisaron sok oj wa sk'umuke' jitsan ek'ele ma oj ja jis sok tuk yelawil ja sat ts'ijb'anel b'a wa'n b'ajwaneli, yajni xch'akye'i k'anayi'ile' oj sts'ijb'uk'e' b'a jun spo'wil sju'une' ja jastik junuk ek' yal-e' yajni xch'akye'i oj wa ek'uke' jujun yaman sk'umjel man oj ch'ak elyujile' lek.

1.3 Yixtalajel k'umal wa xk'e sts'ijb'ajel sok bokal.

1.3.1 Le'a jun niwan lechan ju'un b'a oj ja wixtala'an jujuntik yaman sok ja senya'anum b'a **b'ajwanel** ja k'umal it wa xk'e sok ts'ijb'ajel sok sat ts'ijb'anel sok bokali, yajna jawi' i'aj och b'a snajtsil neb'ujel ju'un b'a oj wa pak'an b'a sti' sate ja neb'uman ju'uni b'a oj sk'umuke' sok b'a oj skolta sb'aje' ja yaj oj sk'uluke' ja sb'aje'i sok ts'iktes ja iti', b'a ayto sk'ana.

ajk'al	ojob'	ej	ixim
kajk'al	kojob'		
awajk'al	awojob'		
wawajk'al	wawojob'		
yajk'al	yojob'		
kajk'altik	kojob'tik		
kajk'altikon	kojob'tikon		
awajk'alex	awojob'ex		
wawajk'alex	wawojob'ex		
yajk'ale'	yojob'e'		

1.3.2 Tsa'a sb'il'il jastik junuk b'a wa stuluyi' sts'ijb'ajel sok bokal, ma i'aj och b'a yoj snajts'il sneb'jel ju'un jun jastik b'a oj tajnanik yixtalajel **sb'ajajel** sok spetsanil ja neb'uman ju'uni, koltanab'a sok jitsan ek'ele ja lo'il chapani, b'a oj sneb'-e' sb'ajajel ja neb'uman ju'uni.

Jastal iti':

Slajulab'il k'umal sok ujal.

je'uman ju'un	neb'uman ju'un	senya'il k'umal
ma' sb'aj ja iti'	ke'n kuj	k-uj
ma' yuj ja taxi	we'n awuj	aw-uj
ma' yuj ja mok'eli	we'n wawuj tak	waw-uj
ma' yuj ja tikeli	ye'n yuj ja lita	y-uj
ma'tikma yujal ja iti'	lajan kujtik	k-uj-tik
ma'tikma yujal ja manji	k'en kujtikon	k-uj-tikon
ma'tikma yuje' ja iti'	we'nxa awujex	aw-uj-ex
ma'tikma oj yi' ja ujali	we'nxa wawujex	waw-uj-ex
ma'tikma yuj ja k'ani	ye'nxa yuje'	y-uj-e'

Sb'ajajel k'umal b'a ib'oy sok echej.

kib'oy

awib'oy

wawib'oy

yib'oy

kib'oytik

kib'oytikon

awib'oyex

kechej

awechej

wawechej

yechej

kechejtik

kechejtikon

awechejex

Ixtala'an sb'ajajel ja sb'ilil jastik junuki

ajtso	ixim	oxom

Schiktesel: Je'uman ju'un b'a spetsanal ja b'a wa ixtalaxi jun k'umali, t'ilan oj wa sna' k'injal ja neb'uman ju'uni ja jastik wa xyamxi b'a yojol jun lo'ili ja yixtalajel k'umali jel st'inalil oj ch'ak wa sk'uluk jun lo'il sok spetsanal ja ixtub'al k'umali, ay k'umal wokol oj stak'ot stojolil, ti' oj koltan ma k'anayi'ile' oj koltajuke' sok tuk smoj ma' wa'nxa sna'a ma ja' sok ja snan state'i.

1.3.3 Tsomowe' k'ole b'a b'alune neb'uman ju'un, alayab'ye' oj sle'e' jun sb'i'il jastik junuk b'a wa xk'e yaljel sok sts'ijb'ajel sok bokal, alab'ye' oj yixtala'uke' sb'ajajel b'a sb'alune'il ja senya'illi b'a oj ja wab' ta stojili oj wa ek'uke' yaljel b'a sti' sat ja smoje'i ja b'a wa xch'aye'i k'ana oj koltajuke'. Yajni xch'ak ek'uke' yaljeli alyab'ye' spetsanale' oj sle'e' jun k'umal b'a wa xk'esok bokal b'a oj yixtala'uke' sb'ajajel b'a jun spo'wil slam sju'une' ja xch'akye'i oj wa ek'uke' jujun yaman sk'umajel b'a sti' sat ja smoje'l ma chol jab'a kulane'ek'i.

1.3.4 K'ulan set'ub'al yal pimil ju'un ja b'a janek' ya'ayil wa neb'uman ju'uni, ti' oj ja ts'ujb'uk k'umal b'a wa stuluyi' sts'ijb'ajel konsonante sok snalan b'a bokal. Pilayi'ile' jujun yaman ja k'umal ja'xa it oj yi'e'kani ja oj yixtala'uke' sb'ajajel. Yajni xch'akye'i oj wa ek'uke' scholjel ma sk'umjel jujun yaman b'a sti' sat ja smoje'i, b'atik mi' lekuki le'a skoltajel jach' man oj kan sk'ujole'. Tsomo ja set'ub'al ju'uni soka jastal baraja b'a oj cha pilyi'ile' b'a oj sk'uluke' yajk'achil, k'elan ta ch'akta sneb'-e' yixtalajel ja k'umal b'a b'ajwaneli. Ja b'a wa xe'n ju'uni cha lek oj ochuk jun yijlab'il chante' ma tuk sb'i'il jastik junuk.

Jastal iti':

xujlem

ajmay

k'uk'um

Schiktesel: B'a yixtalajel sb'ajaj'el ja sb'i'il jastik junuk b'a wa xk'e sts'ijb'ajel b'a konsonante ma sok bokali wa spila sb'aj chab' tik'e yaljel jun k'ole jach' **stuch'il** sok jun k'ole jach' b'a **a'ay**, ja'xa b'a yojo-li', ay chab' k'umal june b'a juntalajan wa x-och yochelajel sok june tuk ma' wa x-och yochelan.

- **K'elan jastal yech k'umal b'a nuk'**

senya'anum b'ajwanum	yech k'umal	nochwanum	jaywane'
j	nuk'		stuch'il
a	nuk'		
wa	nuk'		
s	nuk'		
j	nuk'	tik	a'ay
j	nuk'	tikon	
a	nuk'	ex	
wa	nuk'	ex	
s	nuk'	e'	

- B'ajan jun k'umal b'a wa stuluyi' sok konsonante.

senya'anum b'ajwanum	yech k'umal	nochwanum	jaywane'

K'umal wa stuluyi sok bokal, jastal yech k'umal b'a ixim.

senya'anum b'ajwanum	yech k'umal	nochwanum	jaywane' winkil
k	lxim		stuch'il
aw	lxim		
waw	lxim		
y	lxim		
k	lxim	tik	a'ay
k	lxim	tikon	
aw	lxim	ex	
waw	lxim	ex	
y	lxim	e'	

- B'ajan jun k'umal b'a wa stuluyi' sok bokal.

senya'anum b'ajwanum	yech k'umal	nochwanum	jaywane' winkil
k			stuch'il
aw			
waw			
y			
k		tik	a'ay
k		tikon	
aw		ex	
waw		ex	
y		e'	

1.4 Stsomanum k'umal b'a sb'i'il jastik junuk.

Tsomwanum: k'umal b'a ye'n wa xchiktesan ja b'a wa xchijkaji niwan ja jastik junuki sok jastal wa x-alxi ja b'a jastik a'ay yi'une sb'aj junta lajani.

1.4.1 Tsomowe' k'ole b'a chane neb'uman ju'un, k'anayi'ile' oj sk'uluke' jun niwan chole sb'i'il ja'stik junuk b'a slam sju'une' sok alayab'ye' oj sle'e' jastal wa x-alxi ja b'a jitsan tsomane' ma yi'une sb'aje' ja jastik junuki, ja yajni xch'ak sk'uluke'i, alayab'ye' oj ek'uke' junuk sk'umjel b'a sti' sat ja smoje'i b'a oj le'xuk jank'ujol ja k'umal b'a wa xya chijkajuk jitsan yi'une sb'aj ja jastik junuki.

1.4.2 K'anayi'ile' b'a jujun k'ole it stsomune' sb'aje' ja neb'uman ju'un oj stojb'ese' sts'ijb'ajel sok ch'in lo'il ja jujune k'umal b'a wa xya'a.

chijkajuk jitsani sok alayab'ye' oj ek'uke' sts'ijb'ajel b'a jun niwan lechan ju'un ma b'a wa pisaron junuk ja ch'in lo'il sk'uluneje'i b'a. sju'une'i. Ja yajini xch'ak ek'uke'i sts'ijb'ajeli monowe' oj sk'umuke' lajan jun oxuk ek'ele'uk sok job'ayi'ile' oj sle'e' b'a wa xkan ja k'umal b'a wa xya chijkajuk jitsan yi'une sb'aji ja'xa we'n oj ja jis b'a yib'el ja k'umali b'a oj wa chijkajuk b'ay ja senya'anum b'a wa xya chijkajuk jitsan ja jastik junuki, jastal iti':

taj

Ek' sjiptajalaltik tan chakaxib'i ik'i.

wakax

Syamawe' wakaxalaltik ja winike'i.

tsuj

Sjipa tajalaltik ja b'ut ja'i.

1.4.3 K'anayi'ile' ja neb'uman ju'un oj sle'e' jitsan sb'i'il jastik b'a nol yi'une sb'aj b'a oj ts'ijb'uke' b'a jun slam sju'une'. Yajni xch'akye'i oj wa sk'umuke' jujun yaman b'a kulane'i, ja xch'akye'i alayab'ye' oj stob'ese' jo'uk ma jitsan yal lo'il, ja'xa xch'akye'i k'anayi'ile' oj sjeltese' sju'une' sok ja smoje'i b'a oj sk'umuke' chol, ja xch'akye' sk'umajeli, k'anayi'ile' oj sjis-e' sok jun lapis ja k'umal b'a wa xchijkaji **tsoman** sb'i'il ja jastik junuki, yajna jawi' k'anayi'ile' oj yalawab'ye' chol ja k'umal jisub'ali sok ts'ijb'a b'a niwan lechan ju'un ma b'a wa ts'ijnub' ak'inte'. Yajna oxa ya'we' kumxuke' ja ju'uni, k'ana oj stojb'ese' ja b'a mi' chikanuk stojili.

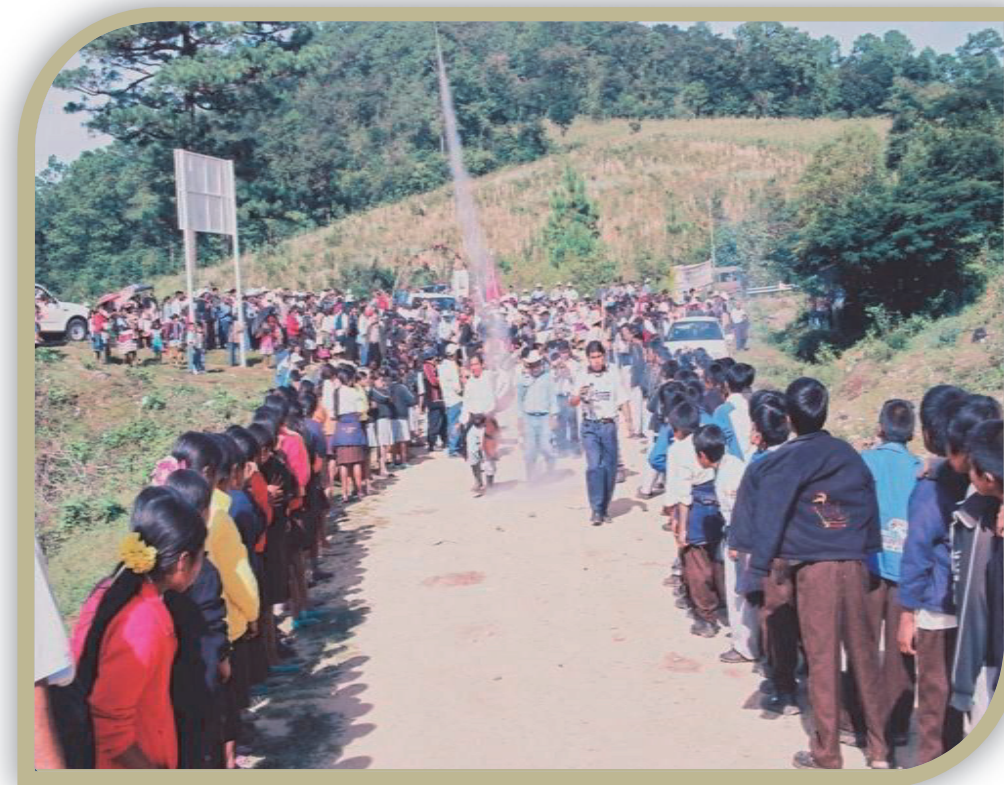

1.4.4 Tsa'anik lajan, lajunuk k'umal ja b'a wa xchijkaji tsoman sb'i'il ja jastik junuki, sok K'anayi'ile' oj stsom sb'aje' k'ole b'a chane untik. Ja'xa we'n oj ja k'uluk b'a jun xe'n ju'un: ts'eb'oj, najate lo'il, tajnel lo'il, set'an, sok k'olo ja ti' oj wa' ochuk b'a jun ye'tal-a, payawe' june ja b'a k'ole aye'i b'a oj ya'we' eluk jun ju'un, ja it oj elyujile'i ja oj ya'teltane'. Yajni xch'akye'i k'anayi'ile' oj ek'uke' junuk scholjel ma sk'umajel ja ya'tele'i.

Jastal iti':

B'a sk'ak'ujil jo'lajune yixawil mayo, ja b'a Las Delisyasi, slokob'i sb'aje' spestanal ja ma' ay skawu b'a oj slaj yipe' ajnel, b'a'a yajb'i sta'a kulan k'ak'u, jitsanxab'i kawu'alaltik sta'a sb'aj b'a niwan job'i. Ja'xab'i ma' ay xcholi spaya spetsanal keremalaltik, ak'ixukalaltik sok spestanal ja ixukalaltik b'a oj sk'el-e' ma'tik skawu oj ochuk ja ajneli sok ma'tik winikaltik oj ch'ayuk ja ajneli.

1.5. Kujlajel moj alijel.

••

•••• Chan oxwinike

Kujlajel: K'umal yamxel b'a wa xya chijkajuk b'atik naka julel sak'anil jujun yaman ja swinkil b'a kulanotiki ma b'a tuk.

Slajelk'ot a'tel: Ja neb'uman ju'uni oj yi' ya'teltajel oj sjob'yi' ja ma'tik ayxa lek jitsan sjob'il b'a yojol ja b'a kulan sk'anili b'a oj sna sb'ejlal jastal ch'ak juluk jsak'anilitik, jastik wa'ntik sk'uljel b'a ya'n k'ak'u sok ja ojto k'ulaxuk b'a oj lekb'uk jsak'anilitiki.

1.5.1 K'elan jank'ujol sok a'a juluka k'ujol sok ja poto iti', b'a oj ja wil jastaltik wa xtaxy'e' kajkajel sak'anile' ja b'a kulan wa naji ma ja' b'a wa'na a'teli b'a oj ch'ak ja choloyab'ye' ja neb'uman ju'uni jastal kajkajel wa xtax sak'anil ja swinkil komoni, k'e'an jastal man b'a tatjun sok me'jun jumasa' man b'a ch'in yal untik. A'a kulane' jun niwan setan ja neb'uman ju'uni, ja'xa we'n ti' oj ochan nalinajel sok oj ja tojb'es xe'n pimil ju'un b'a ti' ja ts'ijb'uk b'a jun sat ja jastik junuk oj ja job'yi'ile'i sok i'aje' chol b'a ja job'yi'ile' jujun yaman ja lo'ili.

jastal iti':

june: Mach'tik junuk wa moj alijeli.

chab'e: Mach'tik junuk ja ma' lek x-a'wilab'a sok b'a snajtil neb'uj ju'uni.

oxe: Mach'tik junuk ja ma' lek x-a'wilab'aj sok ja b'a wa naji.

chane: Mach'tik junuk ja wa sje'awi' jun a'teli.

jo'e: Mach'tik junuk wa nana tati.

wake: Mach'tik junuk wa me'xep tatawelo.

juke: Jastik junuk oj k'ulaxuk ja b'a jun stsamalil jlekilaltiki.

waxake: B'ama jakelotik ja k'umanum Tojol-ab'ali.

1.5.2 K'anayi'ile' ja neb'uman ju'un oj sts'ijb'uke' b'a jun slam sju'une' jun slo'iltajel jastik junuk wa sk'ulane' ja sakb'i k'inali ja k'ak'uji sok ja och k'ak'ak'u a'a koltajuke' sok ya'tele' ja snan state'i, sme'xepe' sok ja stat awele'i ja b'a snaje'i sok k'anayi'ile' chol oj

••

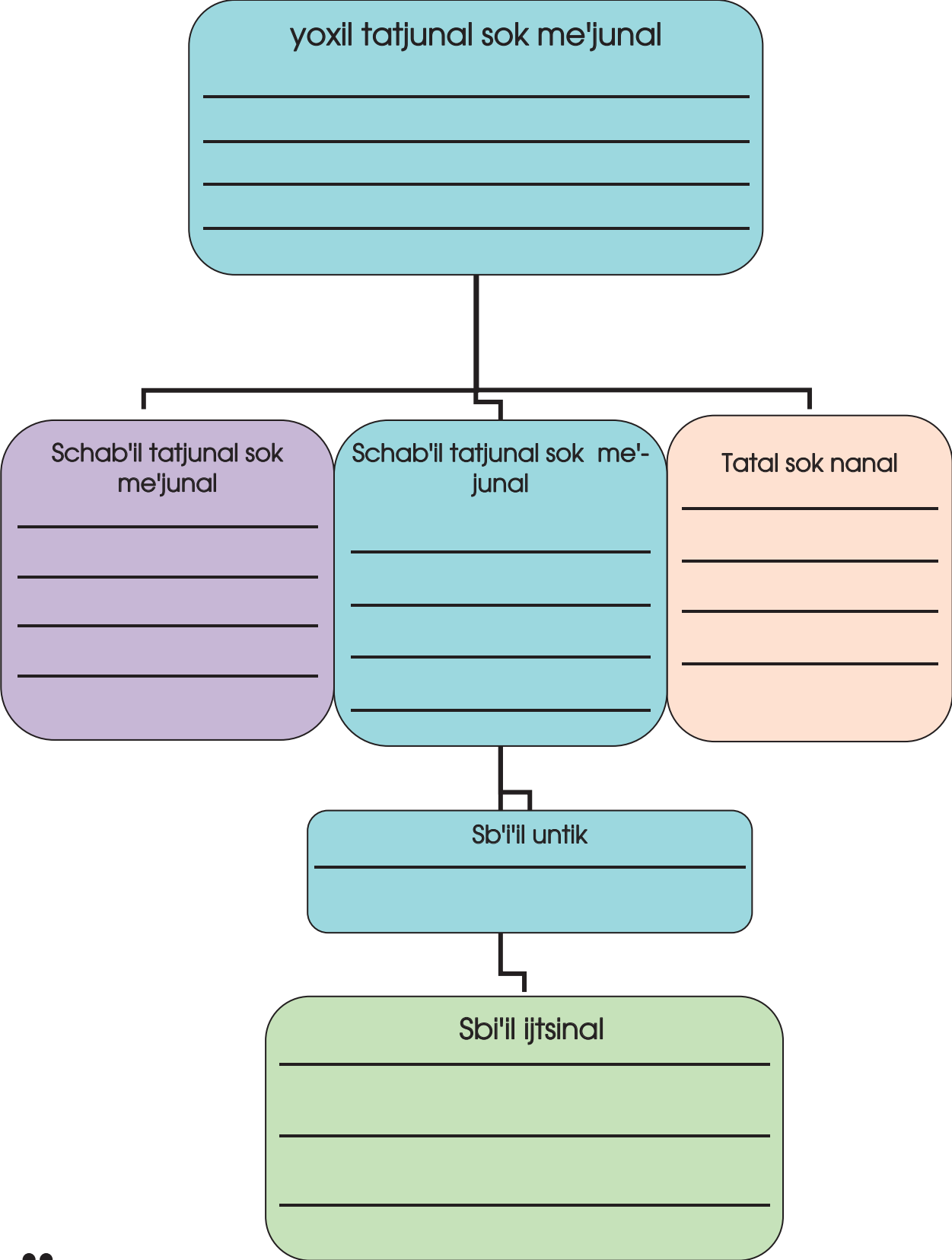
sk'umuke' ja ya'tele'i, ja'xa we'n k'ela ta' mi' wa sokawe' sok ja kaxlan k'umal b'a ya'tele'i.

1.5.3 K'anayi'ile' ja neb'uman ju'un oj stojb'ese' jun niwan chole b'i'ilal b'a jun slam sju'une' ja ma'tik tey b'a yoj snaji, k'ela oj stulyi b'a man ayxa jitsan sjab'il man oj ch'akuk sok b'a alats. Alayab'ye' oj stojb'ese' jastal iti':

b'i'ilal	ma'ch'a	sjab'il
Rutilo Jiménez Pérez	tatjun	jo'winike
Seferina Álvarez García	me'jun	waxaklajun jo'winike
	tatal	
	nanal	

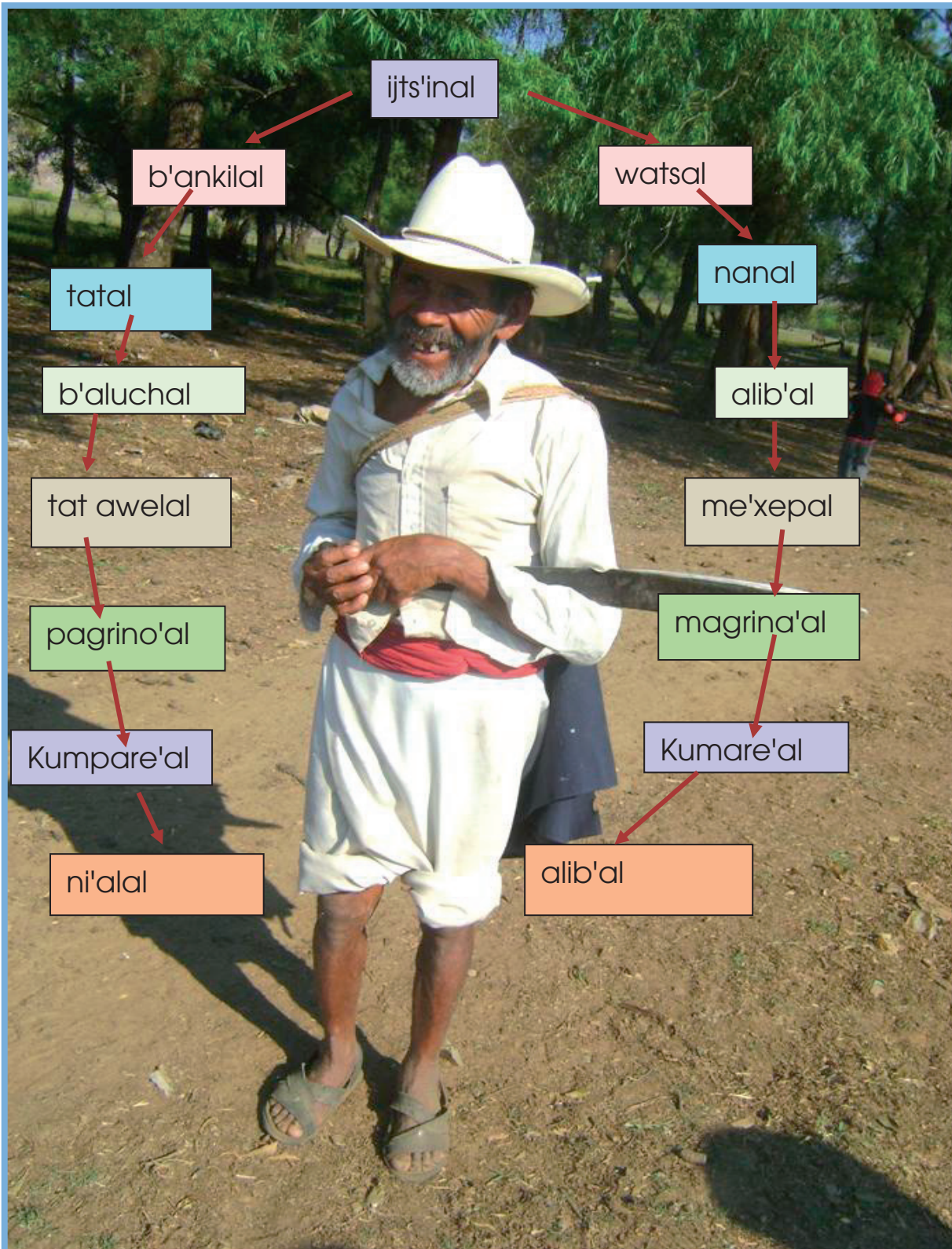
1.5.4 K'anayi'ile' oj sk'ulukejan jun ya'tele' ja neb'uman jumasa' sok ja snan ste'i b'a oj schol-e'jan sts'ijb'ajel mach'tik junuk ja stat awele'i ja me'xepe'i ja stat awele' ja state'i sok ja snan ja snane'i, ja stat snane'i ja sb'i'il ja state'i sok ja snane'i, mach'tik jun ja sb'ankile'i sok ja swatse'i b'a yuntikil ja nanal tatal ja man b'a k'e' stul-e'yi' sak'anile'i. K'ana oj ek'uke' sk'umjel jujun yaman. Koltane' ja b'a wokol oj sna'e' ja jastal cholán ja smoj alijele'i, jastal iti'.

B'a kujlaji a'sak'anil-a.

- 1.5.5 K'anayi'ele' ja neb'uman ju'un jumasa' oj sk'uluke' jun poko lo'il b'a oj yawe' chijkajuk b'atik sb'aje', jastikma junuk wa sk'ulaye', jastalma wa xyajna sb'aje' ja yajni wa xkoye' chameli, jastikma junuk ja swa'ele'i, jastikma junuk ja wa sts'unuwe' b'a yalaje'i, jastalma wa xyi'a sb'aje' b'a jun niwan a'teli. Yajni xch'ak tojb'uyujile'i alayab'ye' oj sjeltes sb'aje' sju'une' sok ja smoje'i b'a oj ek'uke' chol sk'umajel, ja'xa we'n oj ja job'yi'ile' ja neb'uman ju'uni ta stojil ja lo'ili yujk'a ayto sk'ana sb'ejlal alayab'ye' b'a oj sts'iktese' ja lo'ili, k'elan man oj ch'ak elyujile stojil.
- 1.5.6 Tojb'ese' k'ole b'a chane winkil ja neb'uman ju'uni b'a oj wa sle'e' jastaltik kajkajel ayotik ja b'a wala k'itiki ma ja ayotik jsak'aniltik sok ja jmoj alijeltik b'a yoj na'itsi b'a yoj kom ma sok tuk moj alijelali. Alayab'ye' oj ek'uke' junuk yaman scholjel, tsa'an k'anayi'ile' oj sts'ijb'uke' b'a oj ek'uke' sk'umajel ja b'a jujune' k'ole' wa xtaxy'e'i. Ja'xa we'n ts'ijb'a b'a jun niwan slam ju'un ma b'a wa ts'ijnu'b' ak'inte' jastal kajkajel wa k'i'elali mach'tik wa moj alijeli a'chijkajuk lek stojolal ja jastal wala taxtik k'ole' k'ole' b'a yojol ja jsak'aniltiki. Mik'a xtoxiyujile' ja neb'uman ju'uni, k'anayi'ele' oj wa sjob'-eyi' sok ja snan state jastal cholan jsak'anil sok ja jmoj alijeltiki sok k'ela b'a oj ch'ak sk'uluke' spetsanile' b'a ja'chuk oj yil-e' jun slekilal jastal wala kujlajitik jastik junuk b'a lek oj k'ulaxuk b'a tsamal oj ajoyuk jsak'aniltiki.

K'ulan jastal iti':

••

Chab'e: Chiktesnum b'a b'i'ilal

Scholulab'il.

B'a stojololab'il ja a'tel iti', ja b'a wa xya chijkajuk stojolil ja b'a tuktukil k'umal b'a jastal wa xtax k'eljel jun moj alijelal, yuj ja jitsan ek'ele' wa stukb'es jb'atiki, ja lek aytiki, yaj chamel aytiki, ja wa'ntik k'inaneli, ja wa'ntik smaklajel ab'ali, ja tsamal wa xk'u'antik jun jekjel a'teli.

B'a yojol ja a'tel iti' chapan sb'ejlal oj ch'ak lexuk spetsanal ja b'a jastaltik wala tukb'itik sok ja yajni wala tsamalb'itiki b'a oj naxuk k'inal sok oj le'xuk jun sb'ejlil b'a tsamal oj ayuj jsak'aniltiki jab'a ts'amal oj yi' schapjel b'a oj tojb'uk jun niwan slekil ja b'a oj ch'ak ajoyuk ja swinkil b'a wa'na sje'jel ja ju'uni.

Ja neb'uman ju'un jumasa' b'a oxe sok b'a chane skaje'il sneb'jel ju'un b'a primarya, jelxa ti'lan oj chink'inalaxuke' b'a oj sna'e k'inal janek'xa k'ulaxitajan b'a leki, b'a mi' lekuki, b'a wa'n xk'ulaxeli sok ja ojto k'ulaxuki.

chiktesnum

Ja yajtulab'il chiktesnumi: Ja schol b'a wa xya chijkajuk yajjel jastal tsamalil ma skistalil wa ilxi ja'chuk wa sk'ulan jun moj alijelal ma b'a jun chante'.

Slejel'ot b'a a'teli.

Ja a'tel iti' yi'unej schapjel b'a yoxil sok b'a schanil kaje ja snob'jel sk'umajel sok sts'ijb'ajel ju'un b'a jk'amaltiki sok b'a oj chink'inalaxuk ja neb'uman ju'un b'a jastal wa x-axi ja jujuntik wa xchijkaji jastalotiki ja b'a slekilali sok ja b'a mi' lekuki b'a k'entiki, jmoj alijeltik ma b'a sok jun chante'.

2. Yiljelal chiktesnum b'a b'i'ilal.

Ch'ayum yal untik sok machin

Jun b'i nanal tatal jexab'i jitsan ja yuntikili, ayb'i winik sok ixuk, b'a'a ja ixuke'i ye'nleb'i b'ajtan k'i'ele' ja me'n watsali jelb'i chitak'an, kechanb'i jel kutik ja yoki, ja'xab'i ja tak'umi cha'an b'akel ak'ixb'i, kechanb'i k'ank'an ja yelawil ja sati, ja'xab'i ja ijts'inal ak'ixi yokel xtab'i, ch'et xtab'i ja s-olomi. B'a'a junb'i ek'ele'il oxwane yal untik wajye' b'e'jyel b'a yoj yaxk'ul, ja'xab'i ja b'ankilali yuj ja wa'nxab'i xkoltanilek b'a a'tel b'a alaji xak xtab'i ja yoki cha ayb'i le'ub'al jun yule b'a wa sts'a'a yal chan, yuj xta jelb'i kalax sts'awani', mini b'i jun yal chan wa smila, yujk'a b'i smoj ja yijts'in jumasa' nek'e sat xtab'i wa sk'uman, ja'b'i ti' cha b'otan b'otan xta wa sje'awe' sate' ja ye'nle'i b'a jach' wa slaja sb'aj ja tujmaneli.

Jun b'i k'ak'u'il ja snan sok ja state'i ochye'b'i lo'il jastal oj sk'uluke' yuj ja me'y lek swa'ele' ja yal untiki. Ja' tib'i yala ja tatali, ja yal winiki oj ch'ak jchonti'ele, ja'xa me'n tik ak'ixi oxa jle'tik statame. A' miyuk, ja ixuke'i me'y yala mule', xchib'i ja nanali. Lekb'a ja' oj ch'ak jk'eb'tik ja tantik yal winiki yuj ja jel kalaxe'i, jechel oj ch'ak waj ka'kan yoj chonab'. Ti'b'i cha yala' ja nanali ja ja'chuki mi' lekuk, mixa majke ojto kiltike' sate'a. Jastalxa mixa le'a swinkil ti'ta ili, mi' ma' oj yal oj yi'e' a'ama jel tuke'. Ti'b'i cha yala ja winiki oj ki'e' kuchuj si' man b'a yoj yaxk'ul b'a pimlek ja k'uli b'a ay jun niwan k'e'en ma patak', ti' oj ka'ekan ti'i. Jab'i xut ijts'inali ch'akb'i yab' ja lo'ili, xchapab'i sb'aj, sle'ab'i jun syal nuti lima, ja'b'i yaj waj eluk k'ak'u yajni payjiye' ik'uj si'i, ja ye'n syamab'i ja stajab' sok senpatik, skuchab'i ja syal snuti lima, ja'b'i b'a wajume'i wa'n'b'i k'e spochjel sok slo'jel slima, ja yajrib'i k'otye' b'a wits'i ja tatali ochb'i st'os-ek' najat najat ja si'i, yajto b'i yab'ye' ja tantik jal winiki, ch'ab'ab'i xtab'i kan ja b'a b'aye'i, ja ti'b'i k'e ok'uke'a, mi'b'i sna'awe' b'a oj kumxukejan-a ti'b'i wa'n xyalawe'a, ja ya'n ch'aytiktani'a jastal wala kumxitik b'a jnajtiki cha jelxa ja wa'intak ja' ti'b'i tsatsb'i wa spayawe' ok'el ja state'i ja'b'i me'n xut winiki yalb'iyab' ja sb'ankil jumasa', ch'anukex kab' slo'ile' ja nan sok ja tati, ja'b'i yuj ja me'y jwa'eltik b'a na'itsi oj b'i sk'eb'-otik ma oj sch'ay-otik, k'elanawilex ja ya'ni me'la ch'aytik b'a jaktiki cholan kanel pat lima ja' oj tsajlatik man la k'otik ja b'a na'itsi, kusu wa satexi, k'e'anik tsajlanel man oj k'otkotik b'a jnajtiki.

Jach'nib'i sk'ulaye' ja k'ak'u jawi, ochtab'i lek ak'wal k'otye' b'a snaje'i, jas-a aytob'i jun mak'elek ja yab'i yab'ye' jel tsats wa'ne' ok'el ja snane sok ja watse'i, kechanb'i ch'ak iljuke' ochye'k'ote xlamami xtab'i wajye'. Ti'b'i yala me'n nanali, kala ala jastalek julyex, wa xyala tan kistal wa tatex ti' kanyex b'a yaxk'ultak, wa xkala ke'ni ch'akyexta chan, wa'anxama xawab'yex ja ti'b'i tekji t'usan sya'al pichi'e'asok ja yajtikili mi'xa b'i wa'ye' ti'xtab'i ch'ak jekjuke' wayel-a.

Kechan b'i cha ek' jun chab' k'ak'ujuk, ti' b'i cha slajawe' ja nanal tatal jasta oj cha sk'uluke', Ja'b'i ti' cha yala ja tatali, yuj ja ay yule'e'i oj ch'ak mon-e' b'ejyel man b'a niwan yax k'ul b'a jel cha'an ja patak'i, ti' oj muk-ekan ti'i b'a mixani ojto kumxuke'a.

B'a'a cha k'otb'i sk'ak'ujil sajto'ilek monjiye' b'ejyel, b'a'a ja tan xut yal ke-remi stsomoxab'i jitsanlek ja stoni, ja yajb'i ch'ak ochuke' b'a pimil k'uli, ja xuti, wa'nb'i sjipan jujun yaman ja syal toni, yuj xtab'i ti'xa aye' b'a pimlek ja k'uli ti' waj ch'akuk ja stoni, sok cha ti' xtab'i sta'we' k'ot jun niwan patak' b'a yilawe' ek' kajajel jun niwan chu', sakal wet, yal ib'oy, sok jun tu'il ma'ax.

Ti'b'i yala ja tatali, untika ts'a'awik jun chan man oj ja yam-exki junuk ja'xa ke'n ti' wala kanyon smakjel ili, yajb'i jawi ja untiki ch'akb'i och snoch-e'yi' ja chante jumasa', wajto b'i elukejule' b'a kanel ja state'i, mixab'i te'yuk, ti' b'i k'e cha ok'uk'e'a yuj ja mi' wa sna'awe' b'a oj kumxuke'i. Ja k'ak'u jawi' ti'xa b'i kanye' yoj k'ik'il patak' mi'b'i sna'awe' jas junuk oj yab'ye' yuj ja jelxa wa'ini. Ti'b'i jel x-ok' ja xut winiki, ja'xa b'i tan b'ankilali yila wane' ek'el jun nole me'ntik k'ik'il machin yi'ujan jun jewe' lob'al, yaxal lima, k'anal naraja, k'ik'il ja'as, ti'b'i jak jipjukan b'a sts'e'ele'a b'a wa'ne' chamel wa'ini, jachuk ochb'i slo'e' man takal takal yi'aj sb'aje' lek ja yal untik sok ja tantik machini.

Choluman: Carmelino Méndez Pérez
Ts'ijb'anum: Pablo Gómez Jiménez.

2.1.1 Ts'ijb'an b'a jun niwan lechan ju'un ja slo'il **Ch'ayum yal untik sok machin**, ti' oj wa nochan b'a sat na'its b'a sti' sate'ja neb'uman ju'uni, ti' oj wa sk'umuke' jitsan ek'ele' man oj sta'ek'on sb'ejlalil jasyujil ja jach' sk'ulane' ja nanal tatal sok ja cho' yuntikile'i. Job'oyi'ile' b'a sta'awe' slekilal, mach' koltani ja ch'aye' b'ajtan ek'ele'i. Jaxayujil ja lom waj mukjuke'kan b'a yoj patak' ja untiki. Jastalma lek jak sk'ukule' ja machin jumasa' skoltaye' ja untiki. Sok ja iti' alayab'ye' oj ya'we' eluk jun niwan slo'ililtajel, ja ma' mi' wa x-elyujil slo'ili, a'a jaman chikan ma' sk'ana oj sle' slo'il, yuj xta ch'akan job'yi'ile' ta wa'ne' yab'jel sb'ejlal, yajnixa wila ch'akta yab'ye' stojol, ti'xa walayab'ye' oj sts'ijb'uke' b'a jun slam sju'une' jun ch'in lo'il b'a skajil ya'jel chijkajuk yi'jel wokol, tajkel lekil k'ujolil ma ixtalajel, jaxa yaj xch'akye'i alayab'ye' oj ek'uke' sk'umjel jujun yaman ja ya'tele'i, ja wilatak'a ch'ata kanuk tsamal tojb'el ja a'teli ma jelk'a wokol yab'ye' cha k'anayi'ile' oj stojb'ese' lajan sok snan state' ma stat awele' b'a ja'chuk toj oj kanuk ja a'teli.

2.1.2 Tsomowe' k'ole b'a jo'e neb'uman ju'un alayab'ye' oj ch'ak sle'e' ja jastalotik wala wajtik ja b'a leki sok b'a mi' lekuk wa xk'ulantiki ma wa sk'ulan jun chante oj wa lo'lanuke' b'ajtan tsa'an ti'xa k'anayi'ile' oj ts'isb'uke' b'a oj ek'uke' sk'umjel chol, Kolta a'b'aj sok ja cholani sjob'jelali iti':

- a) Jastal wala wajtik ja wala utjitiki.
- b) Jastal wa xwaj ja satik ja wala mak'jitiki.
- b') Jastal wa xwaj ja winik ja wa sta'a smuli.
- ch) Jastal wa xwaj ja sat ja ixuk ja wa sta'a smuli.
- ch') Jastal wa xkulaxi ja wala xiwtiki.
- d) Wa'an a'ma xna'atik sk'anjel perdon.
- e) B'a jun kiswaneli jastik junuk oj k'ulaxuk.
- g) Jastik wa sk'ulan jun chante ja wa sta'a smuli.
 - i) Jasta wa sk'ana swa'el ja chante'i.
 - j) Jastik junuk wa sk'ulan ja chante ja wa xiwi.

k) Jastal yiljel ja chante ja tajkeli.

2.1.3 Ja jastalto k'ole' k'ole' aye' ja neb'uman ju'uni ch'akan alayab'ye' sok ja jastik junuk sts'ijb'aye'ta oj cha sk'uluke' sok jun niwan **tajnel lo'il** b'a oj ek'uke' sje'jel b'a sti' sat ja smoje'i, yuj xta ja oj ja k'uluke' sok ja skujlayub'e sok jun niwan joye ma setet sok alayab'ye' ja ma'tik oj ek'uk sje'jel ja jastolotiki b'a leki sok b'a mi' lekuki ti' oj ochuke' b'a nalinajel ja choluman jastik mi' stojiluki alayab'ye' oj stojb'ese' ma'n oj kanuk tsamal ja a'teli sok alayab'ye' oj tsa'tik b'a lekil sak'anil b'a toj oj ch'ak neb'xuk ja ju'uni sok b'a oj chapxuk niwan ja jkaltsiltiki.

2.1.4 K'anayi'ile' spetsanal ja neb'uman ju'un oj ya'we' eluk jun niwan cholan k'umal b'a oj ja wa'yi'ile' oj spil-e' june b'a lek sok june b'a mi' lekuk ja b'a jastalotiki sok ja b'a jastal ja chante'i, ja we'ni k'ela sok koltaye' ja xch'akye'i oj wa sk'umuke' sok oj ja ts'ijb'a b'a jun niwan lechan ju'un ma b'a wa pisaron, k'elalek man oj kanuk lek ja a'teli, jastal iti':

B'a jastalotik	
Lekil jastalotik	Mi' lekuk jastalotik
Chitak'an kerem Elias	Ch'ejtul olom cha'an ak'ix
Chitak'an tse'ni ja je'a ju'uni	

_ K'ulan jun lo'il sok ja yal lo'il jumasa' ja k'uluneji.

- Kulan jun lo'il sok ja yal k'umal ja k'uluneji.

B'a chante	
Lekil jastal	Mi' lekuk jastal
Kojlel wakax	Joponi kawuj
Kojlel xinan	Wakani' kerem

2.1.5 Alayab'ye' oj sk'umuke' spetsanal ja b'a jastalotiki sok oj wa stsa-
'e jo'uk ma lajune'uk k'umal b'a slekil sok b'a mi' lekuk ti' oj stojb-
'ese' b'a slam sju'une' **yal lo'il**, ja xch'akye'i payawe' oj ek'uke' ju-
junyaman sk'umajel b'a sti' sat ja smoje'i, sok tojb'esik ja b'a mi'
tojuk kaneluki, ja'xa we'n k'anayi'ile' ma' oj ya' ja ya'teli b'a oj ja
ts'isb'a b'a jun niwan lechan ju'un ma b'a wa ts'ijnub' ak'inte' b'a
oj ja k'el-ex lajan b'a wa xya chijkajuk ja b'a wa xtax jastalotik
sok jisawik, b'a ts'a'an oj wa sjis-e' ja sb'aje'i sts'ijb'uneje' b'a sju-
'une'i. Jastal iti':

Jastal ja Mala

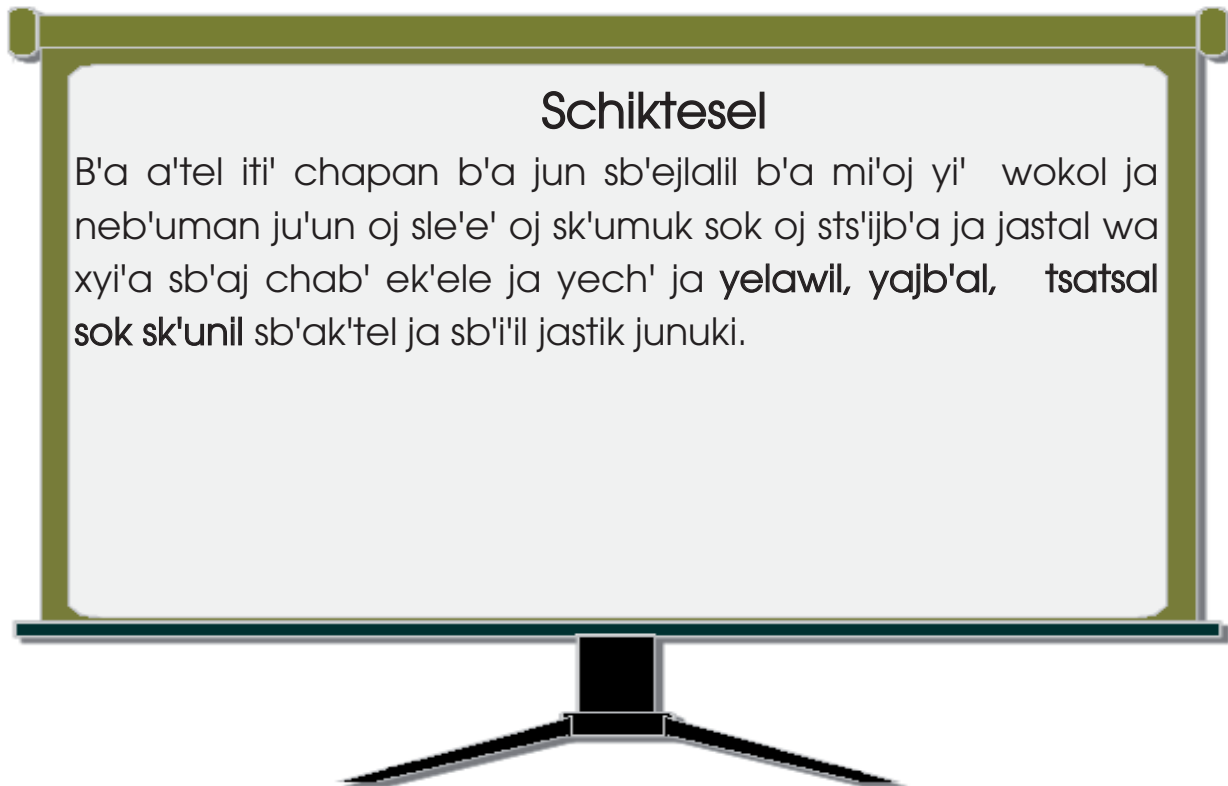
Xet'elik xta stsila waj ja Mala ja'yuj utji **chak xta waj ja xchoji**.
Sk'itk'uni xta kumxi ja Mala yuj spojo ch'ub'i.
kistal pechti'anikani ja xuaji ja Mala.
k'amb'i el yelaw **sat** ja k'umaji ja Mala yuj tan mulanumi.
Snek'ayi' **sat** yalib'i ja och ch'otajuk ja Mala.

Jastal ja ts'i'i

Ajnel wa **sik'yi** yok ja swinkil ja ts'i'i.
Alb'el **sb'itsa senej** ja ts'i' ja yila swa'eli.
Xmech'ech'i jul sk'an swa'el ja ts'i'i.
Slot'o **snej** ja ts'i' yuj ja xiweli.
K'e' ch'itan **sk'i'ixil** ja ts'i' yajni nutsji.

2.2 Slatanej sb'aj chiktesnum.

2.2.1 K'anayi'ile' ja neb'uman ju'un jumasa' oj sle'e' jitsan jastik junuk b'a wa xchijkaji jastal yelawil b'a oj ya'we' ochukyil' jun ek'eluk smoj ja jastal wa xch'ak alxuk yelawil ja jastik junuki.

2.2.2 Tsomo ja jastik junuk yi'unejekon ja neb'uman ju'uni, ti' oj ja wa' b'ulan b'a sti' sate' b'a oj ja je'yi'ile' sok oj ja job'yi'ile' jujun yaman jastal wa x-alxi ja chab' ek'ele' yelawil jastik junuki.

2.2.3 Tsomowe' k'ole b'a chane neb'uman ju'un alayab'ye' oj sle'e' jitsan jastik junuk sok oj sts'ijb'uke' b'a sju'one' jun chole yelawil jastik junuk sok oj wa sk'umuke' jun winkiluk, lexxak'a kanelyujile', ti' oj cho wa sk'uluke' jun chole yal lo'il ma jun poko lo'il ja yajni xch'akye'i oj wa ek'uke' sk'umjel junuk b'a sti' sat ja smoje'i sok
●● k'ela man oj ch'ak sk'uluke'. K'elan jastal iti:

K'ak'antik sat ja kajpe.
Chakchaktik yech ja taji.
Saksaktik t'onan ja asoni.

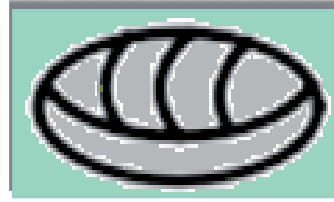
Junb'i ek'ele'il ja Polo sok Benito wajye'b'i le'uj chab' b'a patak'altik b'a ja Benito sb'atab'i jun tan chan sok ja xiweli **k'ank'anb'i** waj yela-wil ja sati, ti'b'i yala ja Polo, k'ela wa b'eji ja la kumxitiki oj ki'tiko jun ijkats **chakchak** yech taj ayxa jok'onejkan b'a switsil Naj choj, yuj xta nutsab'aj ojto ekontik slo'jel jun tan ako ti' ja wil-a **saksakxta** lechan yaman ja yali.

Schiktesel

K'ulanik tuk smoj ja a'tel sok ja neb'uman ju'uni, jach' oj ch'aka le'yi' stojolil ja b'a oj ch'aka k'ulsok ja tuk chiktesnumi, jastal **yajb'al, tsat-sal sok sk'unil** ma le'a tuk smoj jitsan wa xtax ja b'a jk'umaltiki, tojb'esik jitsan lo'il ma oj ja wil oj sneb'-e' ja neb'uman ju'uni, oj cha b'ob' ja k'uluk sok jun ts'eb'oj, lats' ak'ilsok nichim lo'il.

Oxe: Ajtab'anel

Scholulab'il

Je'uman ju'un, yujil ja mi' wa xtax jastal stojolil sts'ijb'ajel ja yajtab'il b'a jk'umaltiki, ja yi'aj xchapjel oj yamxuk ja jastal ya'unejekan chijkajuk ja najate winike maya, yuj ja ti' kujlajel yechil ja chol yajtab'aneli sok ja ye'nle'i jel mojan ki'unejtik stojolal ja b'a jastal wala ajtab'anitiki sok b'a jastik junuk sts'ijb'unejekan b'a patak'altiki b'a yoj k'e'eni ma b'a sat ton jumasa'. B'a sneb'jel ajtab'aneli jel t'ilan oj kolta jb'ajtik sok jun nanal tatal b'a wa sna'a ma sok sju'unil ts'ijb'unub'alxa b'a Tojol-ab'al, Maya ma b'a Chuj. B'a ja'chuk ja yal untiki oj och yolom b'a sk'umjel sok b'a sts'ijb'ajel tuktukil yajtab' ja jastik junuki, tey b'a lu'um k'inali.

Je'man ju'un b'a wa'na a'teli le'a slo'il jun tatjunal ma jun mejunal b'a oj ch'akan job' stojolab'il ja jastaltik wa x-ajtab'aniye'i sok ts'ijb'a b'a juna ju'un ma a'a ochuk sk'umale' b'a jun k'in b'a oj maklaxuk, oj kumxuk sok oj je'xukyi' ja yuntikile' b'a snajtsil sneb'jel ju'uni. A'an ja k'ujol b'a Maya ti' wa xtulxiyi' b'a **me'yuk** man oj alyuk k'otel b'a **jun winike**, jach' takal takal oj alyuk k'otel man b'a **jun xa'ane**. Cha mi' kechanuk oj wa sneb' chol ajtab'anel ja neb'uman ju'uni t'ilan oj cha sna' ya'jel **ochuk smojol**, oj **eluk**, oj **spile** sok oj **spojtes** b'a spetsanal jatik junuk ja b'a wa xb'oj ajtab'axuk b'a lu'um k'inali.

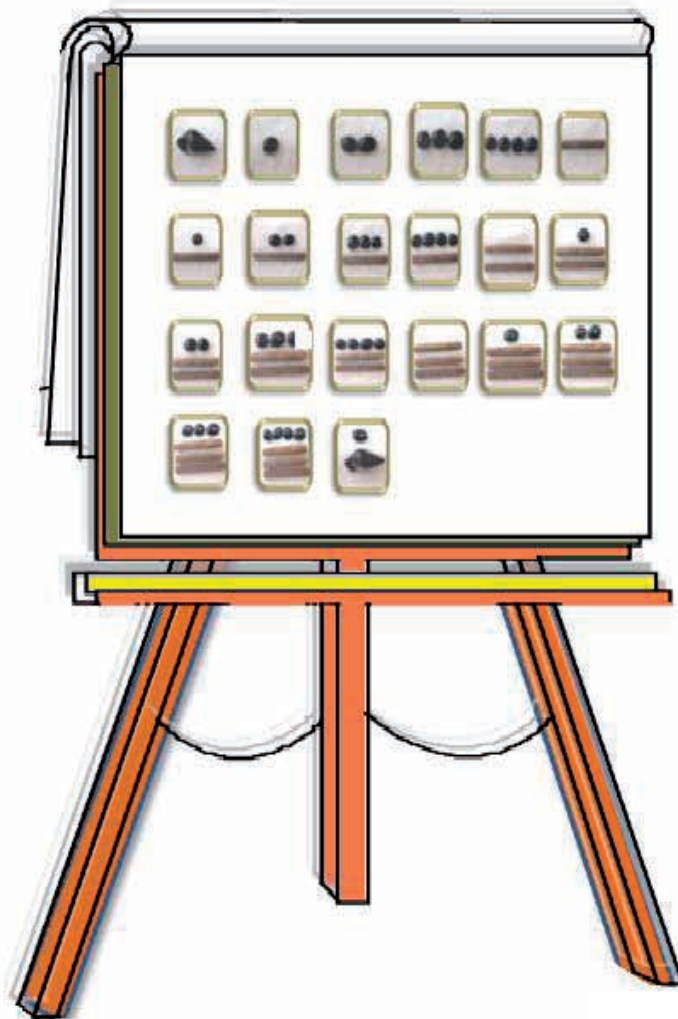
- Jun chanwinike

Chol yajtab'il: Ajtab'anel b'a wa xya chijkajuk stojol janek' ya'ayil ma st'usaniln wa x-ilxi, wa i'xi ma wa x-a'xi ja jastik junuki ma b'a oj ochuk sna'jel janek' k'anub'al, ak'ub'al, majub'al ma b'a sk'epjel ja jastik junuki.

Slajelk'ot yatelil:

B'a chab' kaje sneb'jel sok sje'jel ju'un iti' t'ilan oj ch'ak sna'e' yajtab'anel ja neb'uman ju'un jastal jastik junuk b'a syamjel, sk'eljel ma snajel sb'aj sok oj ts'ijb'a b'a oj cha sk'umuk sok oj spuk sok smoj alijel oj stulyi' b'a **me'yuk** man b'a **jun xa'ane** ja jastik junuki.

3. Chol ajtab'anel.

•••

••

Ochum alaj wakax

Ja b'a slujmalil Las *Delisya* b'a schonab'il *Margarita*, ti' b'i kulan snaj jun winik sb'i'il tatjun Beto, jun b'i jab'ilil sk'ulan jun niwan sloxnel b'a ts'una ixim, chenek', k'um, itaj, manb'i sts'unu k'ak'u k'ak'u wa xwaj sk'el ta mi'b'a sjok'unej napach ma tuk chante, a'ma b'i wokoluk wa xk'ot sk'el yuj ja ti' wa xkan man b'a sts'ajk'ane' sok slujmal *Nueva Virginia*. A'mab'i najatuk, lek xtab'i wa xwaj ja yaltsil ja wa xyila ya'axya'axtab'i niwan lechan ja yalaji sok ja tolanik xtab'i yok ja ib'e jastik ts'unani, niwak xtab'i och ji'i'axuk, ajanaxuk sok iximaxuk, b'a junb'i k'ak'uj jelb'i ek' tsatsal ik', kan xtab'i se'an k'atan ja mok'el k'ajmal iximi. Yajb'i k'ot yili ja yalaj ja tatjun Beto jel b'i och cham k'ujol, ochtob'i stul takal ja b'a mok'el ti' alaj yuj xtab'i jelxa sjokunej swakaxe' b'a swinkil slujmal *Nueva Virginia*.

Jelb'i jitsan yi'unej sb'aje' ja me'ntik nan wakax wa sch'ikawe' yolome' sjokjel b'a'an iximi, wa'nb'i syo'o sok wa schawakan t'un k'ab' te' ja maka. Ba'a ja yaj jijli ja tatjun Beto, chamk'ujol xtab'i kumxi b'a snaji, yuj ja wa sna'a ojto kumxuk ja chante b'a yalaji, mi'b'i way tsamal ja ak'wal jawi, wa'n xtab'i syajtab'ajel ja yok'el kerem muti, ja'chuk sajtab'i lek waj yil ja yalaji b'a'a ti'xab'i sta'a ti-nan wa'n xta jumuljuk wa'el ja wakax, ixta xtab'i sok latsan yamanik xtab'i ch'ak kanuk b'a'an ja b'ak'ane iximi, kolxab'i jak yok'el ja tatjun Beto ja yaj waj yil b'ut'el wakax ja yalaji, ti' k'e snuts-a sok makab'i och man b'a Nueva Virginia b'a oj ya'yi' sk'ab' ja swinkil chante' b'a oj stup ja swa'eli, b'a'a ti'b'i sta'a b'ej ja ma ay scholi ti' b'i job'jiyi' jastalb'i sb'ej ja makanyuj ja wakaxi, ti' b'i yala'a yuj och b'a kalaj oj a'ma koltanan smakjel ja sb'eje' ja wakaxi sok b'a oj ochuk syajtab'ajel ja swa'eli, ti'b'i lajan wa sle'e' sok j ama ay scholi ma' sb'aj ja chante'i.

Yajb'i k'otye' b'a komoni yilawe' ja swinkil chante'i. Ja ma' ay scholi sok ja swinkil ja wakaxi, sk'anawe'b'iyi' jun perdon ja tatjun Beto sok ja mulali sok yalawe'b'i ojni kajtab'antik jaye ib'e mixa ayuk wa wiximi, K'otye' b'a alaji ochb'i syajtab'ajel ib'e ib'e sk'ajmal ja ib'e iximi. Ti'b'i slajawe' b'a mi' oj ajyuk ch'ayeli ja jujun winike'i oj ochuk jun syal stonil b'a yoj spis-olom ja ma ay scholi ja'xa yaj la ch'aktiki ja' ti' oj ilxuk janek' winike oj ch'ak eluk ja jelali b'a ja'chuk oj ja wi'ki slo'kólja ja x-ajyi ja kalaji.

Choluman: Gilberto Alvarez Jiménez

Tsijb'uman: Pablo Gómez Jiménez

Ox chanwinike

3.1 Le'an t'ilan jun nanal tatal b'a wa'na a'teli b'a oj ja k'anyi' oj skol-tuka, mi'k'a chapa jun k'in b'a wa xtax chapan ajtab'anel, ti' oj wa smakluke' b'a oj wa sneb'-e' takal ja neb'uman ju'un juma-sa'. Mi'k'a le'a sju'unil b'a wa xtax ts'ijb'unib'a b'a k'umal Maya sok b'a Tojol-ab'ali, ti' ja tul sk'umajel sok sts'ijb'ajel ti', yajna wila-ta sna'awe'ta ja neb'uman ju'uni sok ts'ijb'an b'a wa niwan le-chan ju'un jach' yajtab'il b'a maya ja'xa neb'uman ju'uni k'ana-yi'ile' oj sts'ijb'uke' b'a sju'une' jach' b'a sk'umale'. B'a sje'el ja yaj-tab'anel maya'i, koltanab'a sok t'usan sok b'a ts'ijb'unub'al ju-masa', k'ela ja tey b'a poto'i sok le'a tuk smoj b'a wa x-ajtab'axi man oj k'otanik b'a yajtab'il xa'ane. Ja yijlab' xoch tey b'ajtani wa xyala **me'yuk**, ti'xa wa stulayi' ja june'a man b'a chikan ja- nek' wa xjak' ja k'ujol oj ja neb'e.

3.1.1 Chapan kupub'al sju'unil b'a ts'ijb'anub'alxa yajtab'il b'a Tojol-ab'al b'a **june** man **winike** sok tsomowe' k'ole b'a chane neb'u-man ju'un. K'epayi'ile' ma k'anayi'ile' oj sle'e jun yal lich'e pimil ju-'un, yal te', yal ton ma sat te'altik sok jastik b'a wa xnok'wani b'a oj wa sk'uluke' ja yajtab'il b'a maya, a'b'anawil jastal oj yi':

a) K'ulan jastal paleta wa kupub'al ju'uni.

b) A'a ji'an b'a wa mesa.

b') Tulu junuk, je'ayi'ile' sok job'ayi'ile' janek yajtab'il.

ch) Alayab'ye' oj stojb'ese' b'a lu'um ma b'a sat jun smesa'e', majlan man oj ch'ak ek'uke'.

ch') K'ana jun winkil b'a jujune k'ole'i b'a oj ek'uke' sk'eljel ta lek kanel, tsa'an ek'anan ja we'n b'a oj ja wil ta lek kanelxa b'a oj snok-e' b'a pimil ju'uni.

d) Le'awin jun sat na'its b'a oj wa'wex nok'an ja yajtab'ili b'a oj ek'uke' sk'umjel jujun yaman ja neb'uman ju'uni.

e) K'ulanik jun jekab' ju'un b'a oj ja walyab'ye' b'a tuk kaje neb-'uman ju'un oj ek'uk'e' sk'eljel sok sk'umjel ja yajtab' b'a maya sok b'a Tojol-ab'ali.

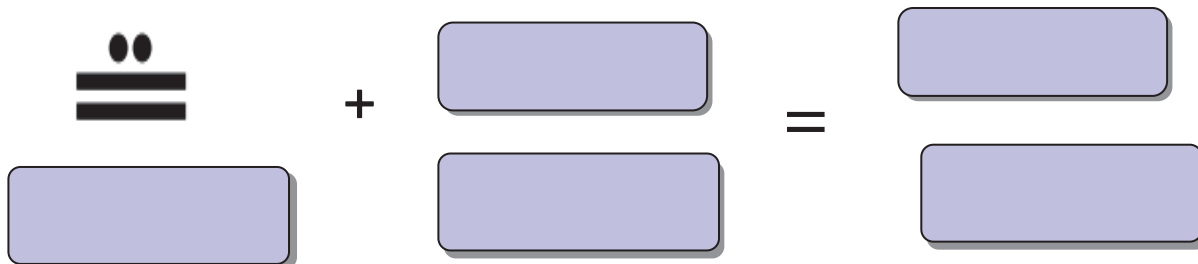
3.1.3 K'anayi'ile' oj yi'e'och chikan jastik junuk ja neb'uman ju'uni sok tsomowe' k'ole b'a oxe ma chane untik b'a oj ochuke' syajtab-ajel ja jastik junuki sok alayab'ye' jujun yaman oj ya'we' sta' sb'aj spetsanil sok k'anayi'ile' oj sts'ijb'uke' b'a jun slam sju'une' b'a oj sna'e' jaytike' yi'uneje' jach' b'a Tojol-ab'al sok b'a k'umal Maya b'a oj yil-e' janek' wa sta'a sb'aj. Ja'xa we'n oj ch'akan k'el ta stojil ja jastik yajtab'il oj sk'uluke'i sok kolta ja b'a k'ole mi' oj eluk-yujile'i ma ch'akan ts'ijb'a b'a wa ts'ijnub' ak'inte, ja a'tel iti' ja b'a sneb'jel oj ochuk **moj**.

3.1.4 Tsomo b'a chab'e ma oxe k'ole ja jastik junuk yi'uneje'i, ajtab'anik sok spetsanal ja neb'uman ju'uni sok k'epa b'a oxuk ma chanuk swinkil, k'ela lajan oj ch'ak eluke' sok k'anayi'ile' oj sts'ib'uke' b'a sju'une ma ti' ja sts'ijb'uk b'a wa pisaron ma b'a jun niwan lich'e ju'un.

jastal iti':

lajchawe sok chanlajune lajan wak chab'winike

Wak chanwinike

3.1.5 Le'awil ma k'ulanik lajan sok ja neb'uman ju'uni, jastal jun ek'ele sle'a jitsan swinkil a'tijum b'a yalaji juj ja jexa t'ilan sts'una schenek'i, b'a oj ch'akuki stupab'i jitsan a'tijum, b'a schono jun niwan skojlel schitam b'a **chab' xa'ane** tak'in sts'akol. Sok ja jawi sle'a juluche winik b'a ayxa sk'ujoli b'a stupa **jo' oxwike** tak'in jujune', ja'xa ma' untikto, aye'i, juk wa'ane' sok ch'ak stup **jo'lajun chab'winike** tak'in jujune'. K'ulan il jastal ajtab'ani.

- Janek' elk'ot sts'akole' ja ma'ttik ayxa sk'ujoli.

- Janek' elk'ot sts'akole' ja keremtiki.

- Janek' sch'aka stak'in ja winiki.

- Janek' ma snolokan ja stak'ini.

- Je'a ili, jastal yi'unej ja ch'akuj tak'in b'a yajtab'il k'umal Maya sok b'a Tojol-ab'al jach' man oj k'otan sje'jel oj **eluk**, os **spile** sok oj **spojtes** ja neb'uman ju'uni.

Sat ju'un syamulab'il: k'elawil je'uman ju'un, k'ulan yi'ile' tuktukil stojb'esel yajtab'anel ja neb'uman ju'uni jastal b'a Tojol-ab'al sok b'a Maya k'umal smoj kanel syamulab'il jaltal iti:(+), eluk (-), sk'ep (÷) pojtes (x) sok b'a lajan (=).

Schiktesel: Je'uman ju'un b'a sje'jel yajtab'anel b'a Tojol-ab'ali ma b'a Maya k'umal wa xyamxi man b'a me'yuk, winike sok xa'ane. B'a sje'jeli ja yajna wa x-ajyi k'otel b'a winike'i wa la b'ajtitik b'a chab' winike b'a ja'yuj wala yajb'anitik jun chab'winike, chab' chab'winike, ox chab'winike. Mixa ja'uk ja winike sok june, winike sok chab'e yuj ja juxta sok b'a sk'umal jnali. Jach' oj sneb'-e' ja neb'uman ju'uni sok k'anayi'ile' oj spuktese' sok ja snan state spes-tanil ja yajtab'il b'a sneb'awe'ta t'ilanto job'a yi'ile'.

winike

chab'winike

oxwinike

chanwinike

jo'winike

wakwinike

jukwinike

waxakwinike

chiktesnum: k'ulan jitsan ja yajtab'il maya sok je'ayi' jastal wa xk'umaxi ja neb'uman ju'uni. Ti' k'a aya b'a oxe kaje sje'jel ju'un k'otan b'a jun xa'ane ma b'a chab'xa'ane, yujk'a te'ya b'a chan kaje sje'jeli k'otanik man b'a ox ma b'a jo'xa'ane.

Waxak chanwinike

Chane: Jastaltik

Scholulab'il

Je'uman ju'un b'a yateltajel ja **jastaltik** wa xtaxi, wa x-ilxi ma wa xk'ulaxiyi' jun moj alijelal, te'altik sok chante jumasa', ay ek'ele kechan wa x-ilxi ma wa xk'ulaxiyi' b'a oj sje' sb'aj ja b'a jastik junuk oj le'xukyi' sok ja oj ts'ijb'axukiyi' ja neb'uman ju'uni.

Ja b'a oj niwanb'uk sk'umal ja neb'uman ju'uni t'ilan oj ch'ak koltaxuke' jastal stojb'esel sok ja tuktukil k'umali, jach' takal takal majan oj ch'ak sna'e' k'inal jastaltik k'eapan stojolab'il ja k'umal b'a Tojol-ab'ali.

B'a yojol ja sneb'jel stojolab'il ja **jastaltiki** ti'wa xtax sok wa xchijkaji man oj ja k'ele' sok oj ja na'lek sb'aj ma oj cha maklan lo'il jastal b'a a'tel yojol na'its b'a alaj b'a tajnel b'a jun k'in ma b'a jun yoj wa'el. t'ilan oj ja makla slo'il sok jun nanal tatal sok oj ja ts'ijb'uk b'a jun niwan lechan ju'un b'a oj wa sk'umuke' ma oj wa smakluke' b'a yoj snajtsil sneb'jel ju'un b'a snaj jata yujk'a oj wa sle'e'jani b'a ja'chuk mi' wokoluk oj sk'umuke' sok oj wa sts'ijb'anuke'.

Jastaltik: Ja k'umal iti' yi'aj syamxelal b'a wa xchijkaji jastal wa xtax k'eljel wa sk'ulan sb'aj ma b'a yujni jach' sk'i'elal ma k'ulub'al ja jastik junuki.

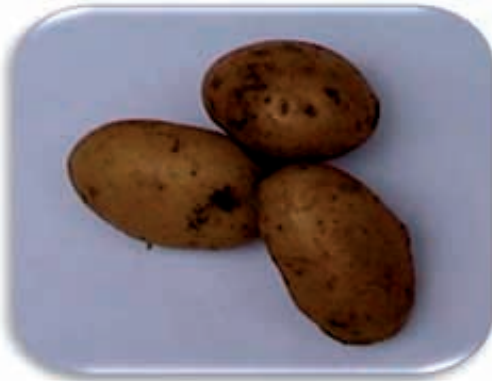

B'alun chanwinike

Slajelk'ot yateli:

B'a kaje a'tel iti' yi'unej schapjel b'a oj sneb' oxkaje tik'e jastaltik wa xtax jun moj alijelal, te'altik sok chante'altik sok b'a oj sneb' ja neb-'uman ju'un jach' sok jastik junuk b'a na yalyel, sts'ijb'ajel sok sk'umajel sok tuktukil k'umal

4 Jastaltik ja jastik junuki.

4.1 Jastaltik b'a moj alijelal.

4.1.1 Tojb'esyil'ile' spetsanal ja sk'ujlayub'e' ja neb'uman ju'un jach' jun niwan sete b'a sjoyanal ja yojol snajts'il sneb'jel ju'uni sok k'anayi'ile' ti' oj ochuke' kulan-a, yajni jawi alayab'ye' oj stsom sb'aje' ja ma'tik lek wa xyila sb'aje'i b'a chab'e ma oxe k'ole oj wa ek'u'ke' b'a nalinajel ja'xa ma'tik kanel kulani oj ja job'yi'ile' jaytike yi'une sb'aje'. Ja'xa we'n ti' oj ja ts'ijb'a b'a wa ts'ijnub' ak'inte', **jastal iti'**:

4.1.2 Le'an jitsan spoto'il b'a wa xtax kristyano, set'a sok a'a nochan b'a jun niwan lich'an ju'un b'a sat na'ts ma oj wa ochuk yak'il b'a oj wa lokan b'a sat na'its yajni jawi k'anayi'ile' ja neb'uman ju'uni oj syajtab'aye' b'a oj ya'we' eluke stojolil b'ay k'umalil wa xlawe' b'a wa'na a'teli ja'ama **winkil** ma **wa'ane** ma tuk k'umal taxel yujile' ja b'a sle'awe' ja ye'nle' b'a kulan snaje'i sok a'tijanan sk'uljel yal lo'il b'a och senya'il **jastaltik**, k'ela jastal iti'.

•••

ox **winkil** wajb'anum

waxak **wa'ane** tajnum

4.1.3 K'anayi'ile' ja neb'uman ju'un oj sts'ijb'uke' b'a sju'une' ja tuktukil yajtab'il b'a wa xkan chikan **winkil** ma **wa'ane** sok alayab'ye' oj ek'uke' jujun yaman sts'ijb'ajel b'a jun niwan lechan ju'un ma b'a pisaron, k'umanik jun cha' oxuk ek'ele lajan sok tsa'awik oxuk ma chanuk b'a pisaroni b'a oj ja k'anayi'ile' ja neb'uman ju'un jumasa' oj sk'uluke' b'a jun slam sju'une' jun lo'il sok ja jastik junuk ja ts'isb'unejxa, jitsank'a wa neb'uman ju'une k'ulaye' jach' k'ole sok ch'akan k'ela oj sk'uluke spetsanile'.

4.1.5 Tsomowe' k'ole b'a ox ma chan wa'ane neb'uman ju'un, k'epanyi'ile' jujune ma chab'tike slam ju'un b'a oj stojb'ese' jun jekab' ju'un sok jun smoj alijeje' b'a tuk kaje ma b'a tuk komon neb'uman ju'un b'a oj ch'ak yixtala'uk ja yal lo'il sk'uluneje'xa b'ajtani, yaj xch'akye'i, alayab'ye' oj ek'uk'e' junuk sk'umajel sok k'anayi ja smoje' oj ya'we' chijkajuk stojolil ja b'a jomel wa x-ab'xi sok k'ela ja we'n ta stojol oj kanuk jach' takal takal ojch'ak yam-xuk ja tuk jastik ay b'a jastik junuki.

- Ts'iktes ja jekab' ju'un iti'.

	Yajtab'il _____ b'a yixawil _____ b'a sjab'ilal _____.
	Jmoj alijel _____
	Ekala moj alijel oj kalawab'i sok oj k'anawi oj ja makluki jun lo'il kab'ajan b'a schonab'il <i>Comalapa</i> syamab'i sb'aje la-jun winkil mulanun sok jo'lajun wa'ane' talnanum . . .
	

Chiktesnum: B'a yojol ja k'umal Tojol-b'ali ja b'a wa xya'a chijka-juk **jastaltik** wa xtax k'eljel ma wa x-axi yajtab'il ja jmoj alijeltiki, kechan wax tax yaljel chab' k'umal **winkil** sok **wa'ane**. B'a jastaltik wa xtax ja **te'** sok ja **chante'i** ma **jastik junuk** jel jitsan wa xtax yaljel ma wa sk'ulan sb'aj. Kechan wa xkan ya'teltajel ja b'a moj alijelali ja it wa xkan kechani we'nxa oj ja le'yi' stojolab'il, jach' ta-kaltakal oj ja le'yi' man oj ch'ak wa sneb' ja neb'uman ju'uni.

•••

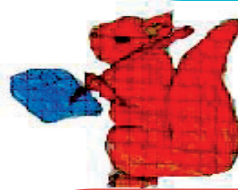
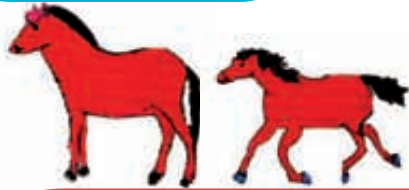
Jastal iti'.

xije k'a'el taj

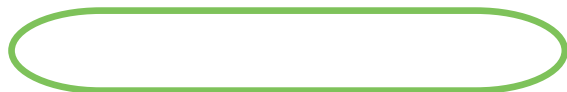
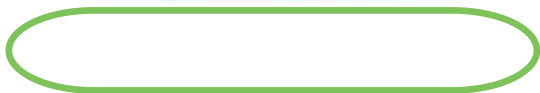
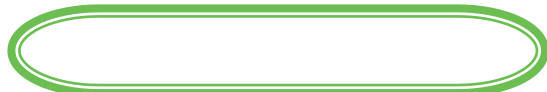
jun chipe taj

jo' b'ome tuyal

Ajniye' chab' kote kawu

kulan jun tuch'e chu'

- Tojb'es jun lo'il sok ja yal lo'il ja k'uluneji.

4.1.6 Le'awin lajan sok ja neb'uman ju'un tuktukil k'umal b'a wa xya chijkajuk **jastaltik** wa xtax ja jastik junuki, k'anayi'ile' jujun yaman oj sk'umuke', ja'xa we'n ts'ijb'an b'a jun niwan leche ju'un ma b'a ts'ijjub' ak'inte', yajni jawi k'ana oj spil-e' b'ay stojil wa x-aljxi, ma k'ulan yal lo'il b'a jujune ye'n oj yal ja neb'uman jun jastal stojoli. jastal iti'.

- Le'a stojil ja k'umali sok jisa jun yelawil.

k'olan machit	←→	lechan machit
tsome kawu	←→	b'ule kawu
xije ch'axib'	←→	b'its'e ch'axib'
pale xajkal	←→	jile xajkal
b'ule sat pix	←→	like sat pix

- k'alan ja jastaltik wa xchijkaji' b'a ts'ijb'unub'alxa.

winik	chante'	te'	ton	k'ul

4.1.7 Spetsanal ja k'umal b'a a'tijiye'ta sok ja neb'uman ju'uni, ja b'a ya'n k'ulane' k'ole b'a chane winkil, k'anayi'ile' oj stojb'ese' jun lo'il b'a oj ch'ak syam-e' ja k'umal b'a jastaltik ja jastik junuki. Ja xch'akye'i k'anayi'ile' oj ek'uke' junuk sk'umajel, yajna xch'ak ek'uke'i, alayab'ye' oj sle'e' sok oj sjis-e' sok te'il lapis b'a ay ye-lawil ja k'umal b'a wa xya chijkajuk **jastaltiki**.

- Chapa junuk ja we'n ili'.

Chiktesnum: K'ulan jitsan k'umal b'a wa xtax ti' chikan ja jastaltik wa xch'ak taxuk ja jastik junuki b'a yojol ja k'umal Tojol-ab'al, mi kechanuk ja it chikan b'a ju'uni ay jitsan wa xtaxi k'ana oj le'xuk b'a oj cholxuk sok oj ts'ijb'axuk ch'in sok niwan lo'il.

5.1 Jach' ay ja jastiki.

Chanwinike

Schapjel b'a sjipljel pelota

Ja' nanal tatal sok ja je'uman ju'un b'a slujmal Santa Rita b'a schonab'il Margarita, jab'il jab'il b'i wa schapa sb'aje' sle'jel k'unil xanab'al, yal wexal sok yal k'u'al b'a tajnel, yujb'i ja je'uman ju'un jumasa' ya'uneje' kulan jun sk'akujil niwan tsomjel b'a slajel ipal tajnel. Ja'b'i yujil ja neb'uman ju'un b'a Santa Rita, sakb'el, kulan sok b'a och k'ak'u wa xtajniye' spetsanale'.

B'a'a jun ek'ele'il ja yal winik b'ankilalxa, ye'n b'i wa'nxa sna'alek sb'ejlal ja tajneli, yajb'i yila mi' ja'chuk sb'ejlal ja stajnele' ja somoji ya'ab'i tejk'ajuk ja lom tajneli, lek mi' b'i ma' tajki, tsamal xtab'i ch'ak ochuke' chuman, kulan, xetan, tek'an, kotan, jot'an sok tuk mek'an smaklajel ja lo'il b'a yaxub'il ja cha'an xije tajaltiki.

Jach' b'i t'ilan schapawe' ja b'a oj elyujile' niwan stupulab'ile' b'a spetsanal ja tajnum wa stsoma sb'aj b'a yolomil oxe yajtab' sje'u-lab'il ju'un b'a yolomil Lucha Campesina.

Sk'ulan b'i sb'aje' ox k'ole, chab'e b'a yal winik sok june b'a yal ixuk, kechan b'i ch'ak chapxuk ja lo'ili ajnelb'i ch'ak stulb'aje' ja ma'tik oxa ochuk ja tajneli.

Ja'xa b'i je'uman ju'un ja yaj yila chapxiye'ta ja tajnumi, ti' b'i yala-'a, ja ya'n oj tajnanik tsamal, k'elawiliex k'en oj je'awi'ilex jastal oj ja maka b'ajex oj ek'anik sok jastal stojil sjipljel ja pelota, cholab'ajik jastal iti': Jun winkil oj och nalinajel b'a ye'n oj spajchuk sok chab'e oj ochuk skoltum b'a sts'e'el, ja'xa chab' winkili ti' oj kanuk chapan smakjel b'a mi' ma' oj ochuk mojan sjipljel ja tuk k'ole tajnumi, ja'xa ma' kechan wa smak'wani, ke'n oj ju' ja silbato b'a oj stup ja smuli.

Choluman: Mario Sántiz García

Ts'ijb'anum: Pablo Gómez Jiménez

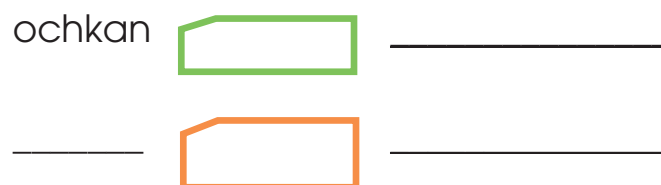
5.1. Jach'ay ja jmoj alijeli.

5.1.1 K'anayi'ile' ja neb'uman ju'un oj sk'el-e' ma oj sle'e' tuk sju'unil b'a oj sk'um-e' lajan sok ja smoj jumasa', ti' oj skolta sb'aje' t'usanyaman ti' b'a oj juluk sk'ujule' ja neb'uman ju'uni, mi'k'a ayuk le'awik jitsan lo'il b'a oj chijkajuk jastal wa xk'ulaxi jujun yaman ja b'a wa xchijkaji jun nijkel b'a **jach' ay** sok alayab'ye' oj sle'e' ma oj sjob'-eyi' sok smoj alijele' ma sok snan state tuk chole k'umal.

5.1.2 Job'ayi'ile' ja neb'uman ju'un jumasa' ja yajni wa sk'ulane' jun tajnel, a'tel, wayel ma tuk nijkel b'a wa xchijkaji **jach' ay** wa xtax ja jastik junuk wa sk'ulane'i sok alayab'ye' oj sk'uluke' jun choluk b'a sju'une' ja jastik wa xya'we' xchijkajuk b'a k'umali sok k'anayi'ile' oj sk'umuke', Ja'xa we'n ts'ijb'an b'a jun niwan slam ju'un ma b'a wa ts'ijnub' ak'int'e' b'a oj wa sk'el-e' ta stojil ma' oj stojb'ese', tsa'an k'anayi'ile' oj sk'umuke' jach' nol jujun yaman, chab'e ma oxuk winkil yajni jawi' alayab'ye' oj ya'we' ochuk b'a sti' sat ma b'a spatik ja k'umali sok tuk k'umal b'a oj stob'es sb'aj jun ch'in ma niwan lo'il, **jastal iti'**:

mok' b'utan ja alatsi.

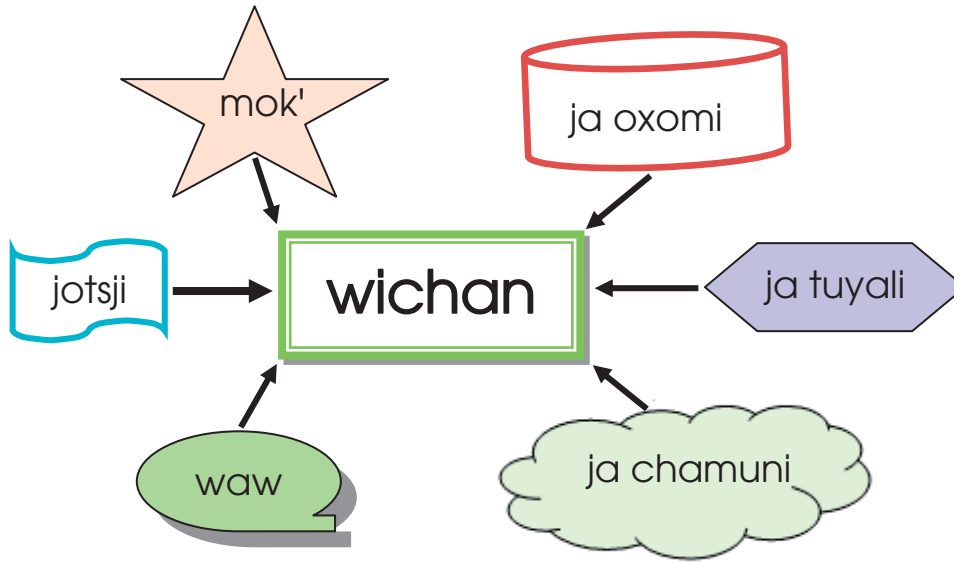
kanel lich'an ja k'u'utsi.

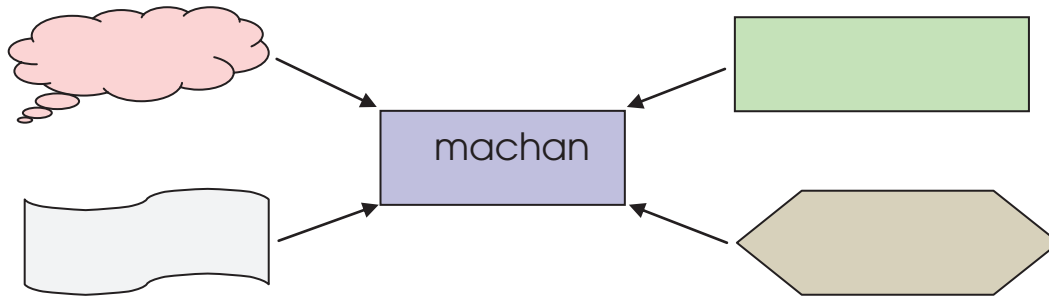
- K'ulan jun lo'il b'a jun slam niwan ju'un b'a oj ch'iktes spetsanal b'a jach' ay jastik junuki.

- Le'ayi' sb'ejlal ja yal lo'il wa sk'ulan sb'aji

- Tojb'es tuk lo'il

- K'ulan jun chole yal lo'il ja b'a ch'ak elukawujil.

- june _____
- chab'e _____
- oxe _____
- chane _____
- jo'e _____
- wake _____
- juke _____
- waxake _____
- b'alune _____

●●●●

●●● | Ox jo'winike

5.1.3 Tsa'awe chab' oxuk ja k'umal b'a jach' ay sok ixtala'anik b'a oj chijkajuk sniwanil sok ja k'umal jawi yaman junuk b'a sk'ak'ujil stu'ch'il sok b'a a'ay b'a oj ta tojb'es yixtalajel ch'in ma niwan lo'il jastal iti':

 <p>machan</p>	 <p>lewam</p>
<p>machanon machana machan machanotik machanotikon machanex machane'</p>	<p>lewanon lewana lewan lewanotik lewanotikon lewanex lewane'</p>

- K'ulan yal lo'il sok ja k'umal b'ajub'alxa.

<p>machanontikon lajanan machane' jo'e winkil</p> <hr/> <hr/> <hr/>	<p>lewan kanela lewanotik lajan</p> <hr/> <p>lewanon ja iljiyoni</p> <hr/>
--	---

- Ts'ijb'a b'a jun niwan slam lechan ju'un b'a oj wachijkajuk jastal tik wa xtaxyeya jastik junuki.

5.1.6 Ts'ijb'an b'a jun niwan lechan ju'un ma b'a wa pisaron k'umal b'a wa xya chijkajuk **jach' ay** b'a jun mojalal, chante, te' ma ja spetsanil ja k'umal taxeli b'a oj tojb'esuk lajan jun niwan lo'il sok ja neb'uman ju'uni, ja'xa we'n ts'ijb'an b'a wa pisaron b'a oj k'umaxuk jitsan ek'ele tsa'an jisawik ja b'a chijkaji **jach' ay**, yajni la ch'akyexi tsumowe' k'ole b'a chane winkil ja neb'uman ju'uni b'a oj stojb'ese' pilan niwan lo'il, ja yajni xch'akye'i alayab'ye' oj ek'uke' sk'umajel b'a sti' sat ja smoje'i, ja'xa ma' mi' xchijkaji lek stojil ja slo'ili k'anayi'ile' oj koltajuke' sok ja smoje' ma' wa'nxa sna'a sok oj sjise' tuk yelawil ja b'a k'umal **jach' ay**. K'ulan jun lo'il ili' ja we'n:

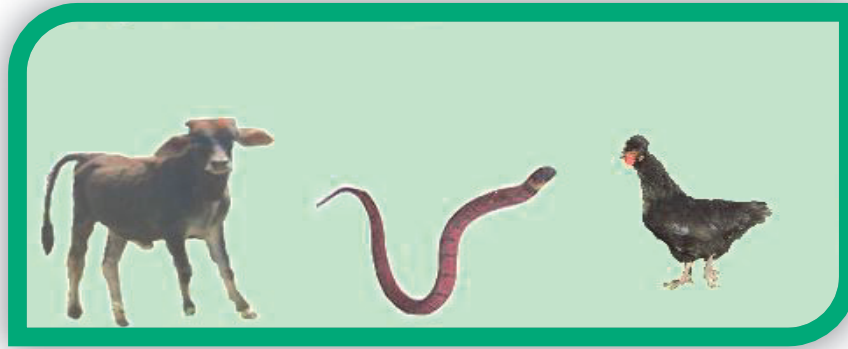
5.2.3 Le'a jun niwan ye'tal b'a oj ch'aka sts'ijb'ukyi' jujun sts'el jun k'umal b'a **jach' ay**, pila b'a oxe ma chane k'ole spetsanal wa neb'uman ju'uni, B'ajtan paya chab' k'ole sok oj wa kulanuke' nup satil. Oj wa kulan oj sk'uluke' jo'e lo'il jach' b'a k'intanel ja ma' xch'ak b'ajtani ye'nle oj sjob'-e' b'ajtan b'a oj sk'intuke' ja k'umal jach' ayi'. Jach' kajkajel oj ek'uke' ja ma' xk'ot b'ajtani sk'intajel ja k'umali oj wa a'jukyi' jun telb'ech sok ja ma'tik kan ko'eli, k'ulan jitsan ek'ele man oj kanuk chapan ja a'teli.

5.2.4 Chapan och jun niwan chole k'umal b'a wa xya chijkajun **jach' ay** ja te'altiki sok ts'ijb'a b'a jun ju'un b'a janek' mi' wa xlajxi, k'anayi'ile' ja neb'uman oj sle'e'jan sok ja snan state'i sok oj sts'ijb'ukejan b'a jun slam sju'une' cha alayab'ye' oj yixtala'uke' jun chanuk ma wakuk k'umal, ja we'n k'ulan b'a wa ts'ijnub' ak'inte' b'a oj ya'we' slaj-e' sok ja it sk'uluneje'i.

Jastal iti':

xijan	uchan	b'alan
Xijanon	Uchanon	_____
Xijana	uchana	_____
Xijan	uchan	_____
xijanotik	uchanotik	_____
Xijanotikon	uchanotikon	_____
Xijanex	uchanex	_____
Xijane'	uchane'	_____

- K'ulan jun lo'il ja jastal wa x-awila b'a yijlab' iti':

4.3.3 K'anayi'ele' ja neb'uman ju'un oj sk'umukeyi' jun smoj ali'jele', snan state, stat awele, ma chikan machuk wa xyab'lek stojilil ja ya'tele' sk'uleneje'i b'a oj smakluke' sok oj wa sjob'-e' tuk k'umal b'a **jach' ay** wa x-ilxi ja chante jumasa' sok oj skolta sb'aje' sjob'jel sok ja chapan k'umal iti':

- Jastal wa x-alxi ja chante b'a ay chane yoki.
- Jastal wa x-alxi ja chante chab'e yoki.
- Jastal wa x-alxi ja chan b'a wa xjujpi.
- Jastal wa x-alxi ja chan b'a wa sjoko sb'aj b'a lu'umi.
- Jastal wa x-alxi ja chan ti' wa x-ajyi sak'anil b'a yoj ja'i.
- Jastal wa x-alxi ja chan b'a me'y sb'akeli.

••••

Sok ja lo'il iti', k'anayi'ile' jujun yaman oj ek'uke' sk'umajel b'a sti' sat ja smoje'i sok k'ulanik jun niwan chole k'umal b'a oj stojb'ese' yajk'achil ja b'a ma' mi' kaneluk yujil leki.

4.3.4 K'anayi'ile' ja neb'uman ju'uni oj sk'el-e' yajk'achil ja niwan lechan ju'un b'a'a nochunej jastal **jach' ay** ja chante jumasa', alayab'ye' oj sk'ul-e' jun niwan cholan sb'i'il b'a sju'une' sok ja jujune k'umal jawi sok alayab'ye' oj stojb'ese' sok oxuk ma jo'uk yal lo'il yajni xch'akye'i k'ana chab'e ma chane neb'uman ju'un b'a ye'n oj sts'ijb'uke' b'a jun slam ju'un ma b'a wa pisaron ja yaj x-ek'ye' sk'umjel ja jastik junuk sts'ijb'uneje'i b'a oj sk'el-e' yajk'achil ta wa xchijkaji ja k'umal **jach' ay** ja chante'i ma tuk jastik junuk.

4.3.5 Chapan ja neb'uma ju'un k'ole b'a chab'e ma oxe winkil b'a oj stojb'ese' jun niwan ma najate lo'il b'a jun slam ju'un ja xch'akye'i k'ana jun winkiluk oj ek'uk sk'umjel ja lo'il schapawe'i sok alayab'ye' oj ajoyuke chapan b'a oj smakluke' ta syamunje' ja yal lo'il sle'awe' b'ajtani, mi'k'a schijkajilek alayab'ye' oj jis-e' b'a oj sk'umuke' yajk'achil b'a oj k'elxuk ja slekilal ja a'teli. **Jastal iti'**:

Kilatikon ox **kote kawu b'a ti' alaj**.
Xiwtikon yujil jun **b'its'e** yax apak'chan.
ilji jitsan **wok'an** wo' b'a kuxil ja'.

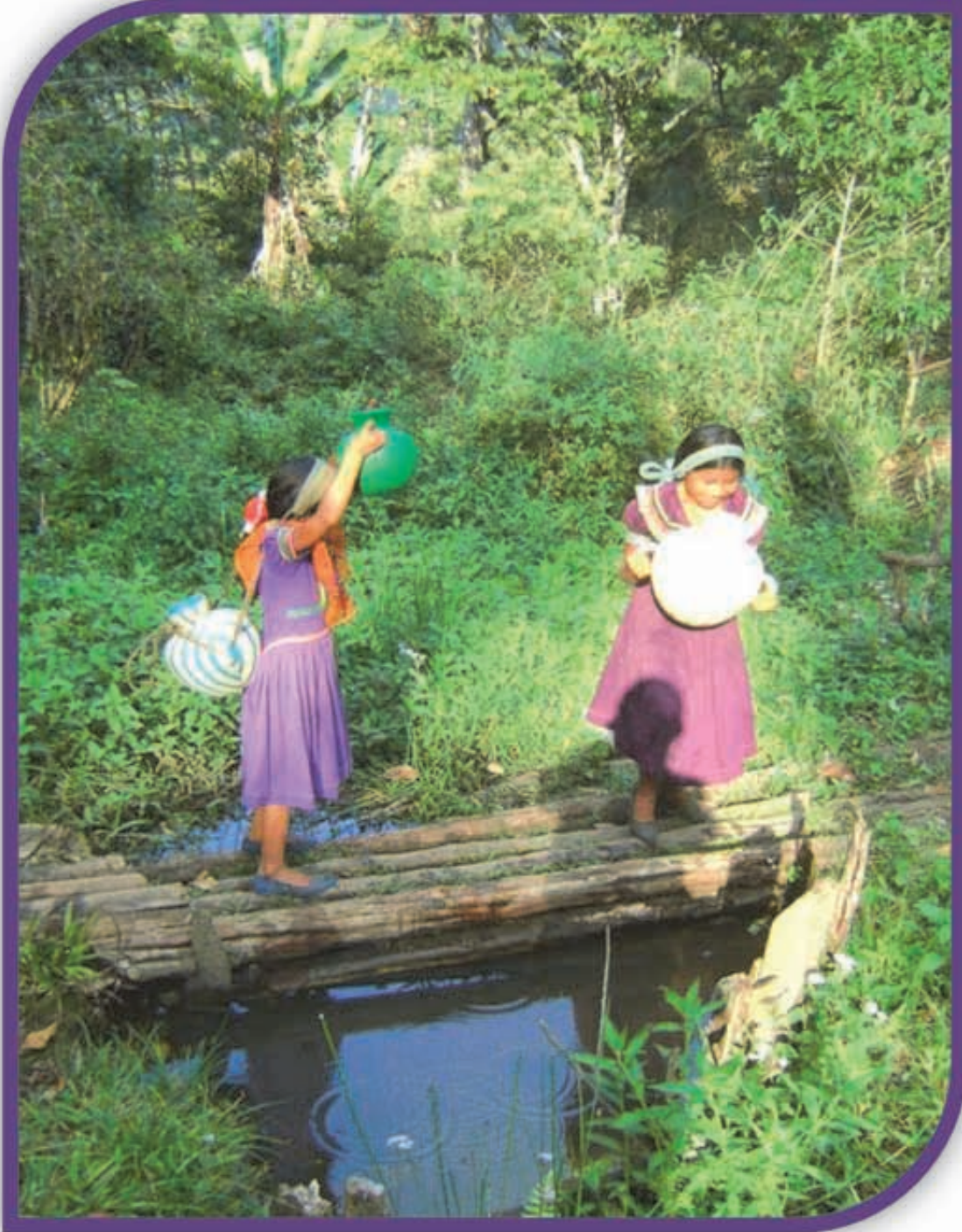
Yok'el B'eto

B'a sakb'el k'injal sk'ak'ujil sabado ja _____ sok ja _____ jekjitikon iluj alaj man b'a switsil ma'ax b'a'a ja yaj ek'tikon b'a pimil yaxte'i xiwtikon yujil jun b'its'e yax-apak'chan ja yal kijts'in _____ jel ya'yi' ok'el yala sk'ujol oj nochjukyi'.

Ja chuk wajtikon ajnel b'a sb'ejlal ja alaji, ja'xa yaj oxa k'otkotikoni, **kilatikon ox kote kawu b'a ti' alaj** wan snukjel spatik sok snuk' lajan sok wa'ne slejel oj sjam-e' ja ti' alaji, kechan ja ilwaniye' tan tik kawu wa'nto xch'eb'topaniye' ochye' ajnel b'a moraxaltiki.

6. K'awel

Ik'uj ja'

B'a slujmal Las Delisyas, schonab'il Margarita, ja yal ak'ixuk *Ara-celi Álvarez Álvarez* sok ja *Ana Rosa Álvarez Álvarez* sna'uje' xtab'i ja jujune sakb'el sok ochk'ak'u, ja sb'ut'jel ja' b'a uk'xeli b'a sak'jel iximi sok ja b'a suk'jel ch'ajkub'i, ja'b'i b'a oj jiluke'i saji chab'tikeb'i wa xyi'aje' ja sch'ub'e'i, a'ma b'i jeluk cha'an ja witsi b'a wa xtax ja sat ja'i, mi'b'i wa xyochelane' yuj ja jelb'i tsamal wa sk'ela sb'aje' sok ja sya'axil ja ya'ale'i, ja'xa b'i sok sche'ejiil ja ya'ale'i ja'b'i wa xya'awe' lamxuk sok ja syajal ja k'ak'u b'a yolo-me'i, tojb'el tsamal xtab'i wa x-ajyiye'.

Manb'a slopanal switsil yalajil kajpe, ja ala sat ja'i wa'n xtab'i murmunel sok xb'ixb'unixta ja yok ja'i ja'b'i sok ja syaxal ja te'altiki, wa'nb'i xlijpi ja'b'i ti' wa x-ochye kulan sk'eljel sb'aje' ja wa sjixawe' yolome'i, ja'b'i yujil jel chitak'an wa xk'otye' sneb'jel ju'un ja jujune k'ak'u sneb'jel Tojol-ab'ali sok ja je'uman ju'uni.

B'a mi' oj kuxb'uk ja ya'ale'i ja ma'tik ay schol b'a slujmale'i yalu-neje' mi' lek sak'jel k'ab'al, satal sok okal sok sjiipjel ts'ilel, ja'chuk najatb'i wa slecha ya'ale' ja b'a mi' oj yu'e' kuxil ja'i.

B'a'a jun b'i k'ak'u i'ji spatike' sok ja tuk smoje' ak'ixuki waj iljuke' b'a wa stojb'es sb'aje', ja'chb'i takal takal ch'ak k'e'uke' sneb'jel chitak'anili, wajtob'i yil ja je'uman ju'uni spetsanlb'i ja yal ixuke tsamal chitak'anik xtab'i wa xk'otye' b'a sneb'jel ju'uni sok juts'in b'i wa xkan sk'ujule' ja yajtab'aneli, sok ja jastal cholán b'a sk'u-jlayub'il ja k'umal Tojol-ab'ali.

Choluman: Ronet de Jesús López Rodríguez.
Ts'ijb'anum: Pablo Gómez Jiménez.

6.1 Ts'ikan nijkel.

6.1.1 Kumxan sok ja neb'uman ju'uni b'a oj le'xuk sju'unil b'a sb'ajtanil, Te'ile'i a'tel b'a slamil **waxaklajun chanwinike**, k'anayi'ile' oj sk'umuke' b'a oj yil-e' jastal wa sk'ulan sb'aj ja ts'ikanxa nijkel sok b'a wa stuluyi' sat ju'un bokali sok ja konsonante'i, sok alayab'ye' oj sk'uluke' jun chab' niwan cholul k'umal b'a ts'ikanxa nijkel b'a sju'une' ja yaj xch'akye'i oj wa sk'umuke' sok oj wa sts'ijb'uke' b'a pisaron b'a oj ilxuk ta kanta stojolil ja a'teli. Ja'xa we'ni i'aj och k'umal b'a **ts'ikanxa nijkel** b'a jun ju'un jastal iti':

Nijkel wa xk'e sok bokal	Nijkel wa xk'e sok konsonante
ajnel	b'atjel
iljel	wayel

6.1.2 Ts'ijb'an b'a jun niwan lechan ju'un ja lo'il **ik'uj ja'i** K'umanyi'ile' chab' oxuk ek'ele ja neb'uman ju'uni, yajxa wila yab'ye'ta stojolab'ili, k'anayi'ile' oj ek'uke' chab'e ma oxe winkil b'a ye'n oj och b'ej b'antan jach' nol sk'umjel ja yajni xch'ak ek'uke'i k'anayi'ile' oj ek'uke' sk'umjel sok oj sle'e' ja k'umal b'a wa xchijkaji nijkel ts'ikanxa' sok alayab'ye' oj sjis-e' ja k'umali ja'xa we'n ts'ijb'a b'a juna slam sju'un ma b'a jun schikin wa pisaron, yajni chikanxa jastik k'umalil, k'anayi'ile' oj sle'e' sok oj sch'ak sjis-e' b'ay ja yech ja k'umali b'a oj sk'uluke' b'a sju'une jun chole yal lo'il sok k'ela ta lexa wa xkani.

6.1.3 Tsomowe' spetsanil ja neb'uman ju'un b'a oj wa tajnuke' b'ejyel, ajnel, lujpel, cha'nel ma chikan jastik nijkelil sok janek' ek'ele

sk'uljel majlan man oj ch'ak kanuk sk'ujule' ja sle'jel yech k'umal b'a ts'ikan nijkeli.

k'elan jastal iti':

k'umal	ts'ikanxa nijkel	syamulab'il
iljel	ilji	ilji cha'ni ja lola
wayjel	wayi	wayi ja alatsi
b'atjel	b'ati	b'atji ja yawal ts'i'
a'tijel	a'tiji	a'tiji tsamal ja ni'alali

K'elanawile': Je'uman ju'un ja b'a wa xchijkaji yujni ja wa xtax ja **ts'ikanxa nijkeli** b'a jun k'umal jastal ja wilata ma a'k'ulanta b'a lutan b'a b'ajtan chole k'e'eli, ja k'umali t'ilan oj syam senya'il (**el**) sok (**i**) ti' wa sje'a senya'il ja b'a nijkel man b'a yajtab'il yoxil winkil ja wa ix-talaji ja jun k'umali b'a nijkeli ja' ti'xa oj kanuk ja b'a schab'il chole'a.

- k'elan sok k'ulan ja yixtalajel k'umal b'a wa stuluyi' sat ju'un bokal.

alinajel
alinajiyon
alinajiya
alinaji
alinajitik
alinajitikon
alinajiyex
alinajiy'e'

elk'anel
elk'aniyon
alk'aniya
elk'ani
elk'anitilk
elk'anitikon
elk'aniyex
elk'aniye'

- K'elan sok k'ulan ja yixtalajel k'umal b'a wa stuluyi sat ju'un konsonante.

jimjel
jimjelon
jimjela
<u>jimji</u>
jimjitik
jimjitikon
jimjiyex
jimjiye'

lokjel
lokjiyon
lokjiya
<u>lokji</u>
lokjitik
lokjitikon
lokjiyex
lokjiye'

6.1.4 K'anayi'ile' ja neb'uman ju'un oj sk'uluke' jun niwan lo'il b'a oj syam-e' spetsanal ja k'umal b'a ixtalub'al b'a bokal sok b'a konsonante ja b'a **ts'ikanxa nijkeli**, yajna xch'akye'i alayab'ye' oj sle'e jun te'il lapis b'a ay yelawil oj sjis-e' ja b'a wa xchijkaji nijkeli, ja yaj xch'akye'i job'ayi'ile' jastik k'umal syamawe', ja'xa we'n ti' ja ts'ijb'uk b'a jun niwan lechan ju'un ma b'a wa ts'ijnub' ak'inte' b'a oj ja k'el-ex ta stojil kanel, mi'k'a x-elyujile' k'ulan ili ja we'n

Slajulab'il b'a wa stuluyi' sat k'umal b'a bokal.

alb'i

ek'ta

alb'iyon
alb'iya
alb'i
alb'itik
alb'itikon
alb'iyex
alb'ie'

ya'n

wala alb'iyon
wala alb'i
wa x-alb'i
wala alb'itik
wala alb'itikon
wala alb'iyex
wa x-alb'ie'

ek'uk (oxa, oj sok ojto)

oxa alb'ikon
axa alb'an
oxa alb'uk
oxa alb'ukotik
oxa alb'ukotikon
oxa alb'anik
oxa alb'uke'

ulb'i

ek'ta

ulb'iyon
ulb'iya
ulb'i
ulb'itik
ulb'itikon
ulb'iyex
ulb'ie'

ya'n

ek'uk (oxa sok ojto)

oj ulb'ikon
oj ulb'an
oj ulb'uk

untik

ek'ta	ya'n	ek'uk (oxa sok ojto)
<hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/>	ojto untikanikon ojto untikanan ojto untikanuk ojto _____ ojto _____ ojto _____ ojto _____

- Slajulab'il b'a wa stuluyi' sat k'umal b'a konsonante.

b'atati

ek'ta	ya'n	ek'uk (oxa, oj sok ojto)
b'atatiyon b'atatiya b'atati b'atatitik b'atatitikon b'atatiyex b'atatiye'	wala b'atatiyon wala b'atati wa xb'atati wala b'atatitik wala b'atatitikon wala xb'atatiyex wa xb'atatiye'	oxa b'ataton oxa b'atatan oxa b'atatur oxa b'ataturkontik oxa b'ataturkontikon oxa b'atatananik oxa b'ataturke'

jimji

ek'ta	ya'n	ek'uk (oxa, oj sok ojto)
jimjiyon jimjiya jimji jimjitik jimjitikon jimjiyex jimjiye'	wala jimjiyon wala jimji wa xjimji wala jimjitik wala jimjitikon wala jimjiyex wa xjimjiye'	oxa jimjikon oxa _____ oxa _____ oxa _____ oxa _____ oxa _____ oxa _____

Ts'ijb'anel

Mi' ts'ikanuk nijkel.

Mi' ts'ikanuk nijkel: Ja b'a tik'e nijkel iti', wa xchijkaji chab' nijkum, june wa sje'a ma' wa sk'ulan sok june ma' wa xko' sb' aj ja nijkeli.

6.1.7 Kumxan sk'eljel ja sju'unil b'a Sb'ajtanil te'ile a'teli b'a slam ju'un **chanwinike** ti' wa xtax chab' chole ti' ja jastal wa stojb'es b'a k'umal mi' ts'ikanuk nijkel b'a wa stuliyi' sts'ib'ajel b'a bokal sok b'a konsonante, k'umanyi'ile' ja neb'uman ju'uni b'a oj juluk sk'ujole. Sok ja k'umal taxeli a alayab'ye' ja neb'uman ju'un b'a oj yalawab' tuk smoj b'a oj ja ts'ijb'an b'a jun niwan lechan ju'un ma b'a wa pisaron, ja b'a mi' lekuki tojb'esik b'a mi' oj sjom olomal.

●●● Ox wakwinike

6.1.8. K'umanik jun chab' oxuk ek'eluk ja lo'il it ja ts'ijb'unej b'a niwan lechan ju'uni sok le'an jun gis b'a ay yelaw ma te'il lapis b'a niwan wa xjiswani sok yelawil b'a oj ch'akan wa'we xchijkajuk b'a ja k'umal wa se'a b'a **mi' ts'ikanuk nijkel** sok le'ayi'ile' b'ay ja senya'anum wa sje'a b'a chab' nijkumi.

6.1.9 K'ulaye' ja neb'uman ju'un k'ole b'a chane winkil b'a oj sle'e' k'umal sok oj sts'ijb'uke' b'a jun slam ju'un yajni xch'akye'i alayab'ye' oj ek'uke' sk'umjel jastik k'umalil sta'awe' b'a wa xchijkaji **mi' ts'ikanuk nijkeli**. Ja'xa we'n ts'ijb'a b'a wa pisaron b'a oj stobj'ese' ja b'a mi' lekuki sok pila ja b'a wa stuluyi' sok sts'ijb'ajel b'a sat ju'un bokal sok b'a konsonante, ja yajxanila ch'akyexi k'anayi'ile' oj stob'ese' ja sb'aje'i b'a oj kanuk stojolil ja a'teli.

6.1.10 K'anayi'ile' ja neb'uman ju'un oj sle'ejan sok ja snan state'i, sb'ankile' ma chikan ma'chunuk jitsan ku'mal b'a **mi' ts'ikanuk nijkel**, K'anayi'ile' jujun yaman oj sk'umuke' ja ya'tele'i, ja'xa we'n ti' oj ja ts'ijb'a b'a jun niwan lechan ju'un ma b'a wa pisaron, K'umanik chab' oxuk ek'ele, le'awik sok tojb'esik ja b'a jomeli sok ja jawi oj tulxukyi' ja niwan a'teli b'a oj ch'ak k'ulaxuk ja sk'ak'ujil b'a wa stobj'esb'aj ja b'a jun yixtalajel ja k'umali.
Jastal iti':

- Slajulab'il b'a wa stuluyi' sat k'umal b'a bokal. Sk'ak'ujil ek'ta

ujts'a
ujts'ajiyon
ujts'ajiya
ujts'aji
ujts'ajitik
ujts'ajitikon
ujts'ajiyex
ujts'ajiye'

iljiya
iljiyon
iljiya
ilji
iljitik
iljitikon
iljiyex
iljiye'

- Slajulab'il b'a wa stuluyi' sat k'umal b'a konsonante. Sk'ak'ujil ek'ta.

k'oka	nika	
K'okelon	nikjiyon	
K'okela	nikjiya	
K'oki	nikji	
K'olelotik	nikjitik	
K'okelotikon	nikjitikon	
K'okelex	nikjiyex	
K'okele'	nikjiye'	

6.1.11 Chapan och sts'ijb'ajel wa wa'tel b'a jun niwan lechan slam ju'un spetsanal ja k'umal b'a **b'ajtan te'ile ju'uni ti'** wa xtax jitsan k'umal b'a mi' ts'ikanuk nijkeli ja' b'a oj wa slaje' jastal wa sk'ulan sb'aj ja k'umali, k'elan sok sts'ijb'an chab'uk ma oxuk ja b'a cholan ju'un ili.

K'umal mi' ts'ikanuk nijkel.

Wa xk'e sok bokal	Wa xk'e sok konsonante
uk'a	tela
ik'a	nok'a
elk'a	pek'a
ulb'a	pula
ojb'a	
ak'a	

- Yixtalajel k'umal b'a spetsanil sk'ak'ujil b'a wa xk'e sok bokal.

ulb'a

ek'ta

kulb'a
awulb'a
wawulb'a
yulb'a
kulb'atik
kulb'atikon
awulb'ayex
wawulb'ayex
yulb'aye'
ulb'iyey'

ya'n

wa xkulb'a
wa x-awulb'a
wa xwayulb'a
wa xyulb'a
wa xkulb'atik
wa xkulb'atikon
wa x-awulb'ayex
wa xwawulb'ayex
wa xyulb'aye'

ek'uk (oxa sok ojto)

oj kulb'uk
oj awulb'uk
oj wawulb'uk
oj yulb'uk
oj kulb'uktik
oj kulb'uktikon
oj awulb'ukex
oj wawulb'ukex
oj yulb'uke'

mocha

ek'ta

jmocha
amocha
wamocha
smocha
jmochatik
jmochatikon
amochawex
wamochawex
smochaye'

ya'n

wa xjmocha
wa x-amocha
wa xwamocha
wa smocha
wa xjmochatik
wa xjmochatikon
wa x-amochawex
wa xwamochawex
wa smochawe'

ek'uk (oxa sok ojto)

oxa jmoch
oxa amoch
oxa wamoch
oxa smoch
oxa jmochtik
oxa jmochtikon
oxa amoch-ex
oxa wamoch-ex
oxa smoch-e'

6.1.12 K'anayil'e' ja neb'uman ju'un oj sk'uluk sb'aje' k'ole b'a oxe ma chane winkil b'a oj sk'uluke' jun niwan lo'il sok k'umal b'a yixtula-june' b'a sjunil ja k'umal nijkel mi' ts'ikauki, ja xch'akye'i alayab'ye' oj ek'uke' ju'nuk sk'umjel ja lo'ili, yajni jawi alayab'ye' oj sjis-e' sok jun te'il lapis b'a ay yelaw ja nijkel k'umali, sok a'yawe' eluk b'a jun niwan chole ja nijkum k'umali b'a oj ja wil ta mi' soka'uk wa xkani.

Juke: Chiktesnum nijkel

Scholulab'il

B'a yateltajel ja chiktesnum nijkeli, ja wa xch'ak yi' sle'ulab'il ja b'ajtan k'umal b'a wa xya chijkajuk yuj wa xyi'aj jun nijkel ja jastik junuk wa x-ixi ma wa xyi' jun ipal ja b'a oj snik sb'aj ja jastik junuki.

Spetsanal ja neb'uman ju'uni oj wa chink'inalaxuk b'a oj sna slejel b'a oj sts'ijb'a sok b'a sk'umuk jach' b'a t'usan ma b'a niwak lo'il jumasa'wa xk'ulaxi ma b'a chikanxa slo'iltajeli.

B'a yojol ja a'tel iti', kechan chapán oj ilxuk ja chiktesnum nijkel b'a **mi' sk'ana** sok b'a **smeranil** b'a jun yal lo'ili.

Je'uman ju'un jel t'ilan oj ja k'umuk ja sju'unil skujlayub'il k'umal Tojol-ab'ali ma tuk ju'un b'a oj skoltuka slejel stojil ja jitsan lo'ili, sok k'anayi' slo'ile' ja b'a swinkil b'a wa'na a'teli b'a oj wa eluk ja k'umal b'a wa se'a senya'il k'umal chiktesnum nijkel. Yujk'a jel wokol paya koltanel ja a'tijum b'a yolomil wa'na a'teli, b'a Jepatura ma' b'a Dirección de Educación Indígena.

Ch'ak sat k'inali

Ja najate jel b'i och xiwele' ja swinkil Jotana'i yuj ja yajb'i yab'ye' oxa ch'akun ja sat k'inali, ja' ti'b'i stsoma sb'aje' ja ma'tik ayxa yala k'ujol b'a och schap-e' jastik junuk oj sk'uluke' ja k'ak'u ch'akel sat k'inali.

Ja'b'i ma' ay scholi yalab'i, **mi'** a'ma lekuk oj tsoantik t'usan tak'in b'a oj mantik sib'ak, nichim b'a oj tsom jb'ajtik jpetsanil b'a ermita ja k'ak'u jaw wa xlawe' oj ch'akontiki.

B'a ja'chuk ja yajni xtupa sat k'inali oj niktik ja tak'ini, oj eluk ja sib'aki, mak'xuk ja wajab'ali b'a oj xiwuk ja ma' wa slaja sok yip ja jwawtiki b'a ja' chuk lajan oj ajoyuk jsak'aniltik.

Jab'i k'ak'u jawi **mini** june waj a'tel ja winike'i sok ayb'i **mito** xyab'ye' ja yal untiki yuj xta **mixa** payjiye' ja lek x-och xiwele' ja xyab'ye' oj tupu'uk ja sat k'inali. Ja' chuk jujun yamanto b'i ch'ak elukejul smaklajel ja niwan tsomjeli. Ti'b'i aljiyab'ye' **mok** tajnanik mok k'umanik kistal me' xkilatik ja wokoli ojto jmajlantik mi' ja'uk kalax oj ayaniki ja ya'n k'elawik k'inall mok ja mak'a b'ajek sok ayanik toj.

Oxa b'i sta' k'ulan k'ak'uj ja och mach'ach'uk ja sat k'inali, jastal lajan ochumxa ak'wal, kechan b'i yilawe' k'e sts'inb'ujuke' ja tak'ini, ja wajb'umi mitob'i chapanuk jachuk kechan wa smak'-e' ja nan wajab'ili juy ja mini kujlajeluk snuk'ili, tsa'an xtab'i k'e smak'-e' b'a sti' ermita jas b'a niwan koltanel sok xpomoljixta ja sib'aki sok tuk wane' tsatal ok'el ja me'jun jumasa', ja'chuk takal takalb'i cha lemxi' ja sat k'inali.

Choluman: Juan Hernández Hernández.

Ts'ijb'anum: Pablo Gómez Jiménez.

7.1. Chiktesnum nijkel b'a mi' sk'ana.

- 7.1.1 K'ulan b'a jun niwan lechan ju'un ma b'a wa pisaron ja lo'il **ch'ak sat k'inali**, sok k'umanik jun cha oxuk ek'eluk lajan sok ja neb'uman ju'un jumasa'. Ja yajni la ch'akyexi le'awin ja k'umal b'a wa sje'a mi' sk'ana b'a jun lo'ili, sok alayab'ye' oj sts'ijb'uke' b'a jun slam sju'une' b'a oj sk'umuke' jujun yaman jach' chol man oj wa sta'ek'ot b'ay ja k'umal b'a nijkel **mi' sk'ana**.
- 7.1.2 Ts'ijb'an b'a jun pimil ju'un ja jujune k'umal b'a wa xchijkaji mi' sk'ana, ti' oj wa latsan b'a wa mesa yajni jawi' oj ja yam junuk sok je'ayi'ile' spetsanal ja neb'uman ju'uni b'a oj sts'ijb'uke' b'a sju'une' jun ch'in lo'il jach' ja k'ul sok spetsanal ja k'umali ja yajla ch'akyexi, k'anayi'ile' ja neb'uman ju'un oj ek'uke' jujun yaman sk'umajel ja ya'tele'i b'a mi' tojuk ayi' tojb'esik lajan.
- 7.1.3 K'ulane' k'ole b'a chane ma wake neb'uman ju'un, k'anayi'ile' yajk'achil jujun yaman oj sk'umuke' ja ya'tele'i sok k'epayi'ile' jun ju'un b'a oj wa stojb'ese' jun poko lo'il, ts'eb'oj, ixta lo'il ma choljel jastal wa xchapxi jun k'ulil a'an, wa'el ma chikan jasjunuk a'telil. Ja yajni xch'akye'i k'ana junuk b'a k'ole aye' oj ek'uke' sk'umjel b'a sti' sate' ja smoje'i, ja b'a mi' tojuk wa sk'ulane'i koltaye' sk'ulajel ma k'ulan junuk wa b'aji b'a oj yil-e' jastal wa xb'ob'i.
- 7.1.4 K'anayi'ile' oj ya'we' pak'an b'a sat na'its ja jujune a'teli b'a oj wa sjeltes sb'aje' sk'umajel ja yajni xch'akye'i k'anayi'ile' oj stojb'ese' tuk a'tel jach' b'a jujun yaman sok alayab'ye' oj sk'an-e' koltajel sok ja snan state'i, sb'ankile' ja b'a tsamal oj kanuk ja lo'ili, yajni xch'akye'i k'anayi'ile' oj sjis-e' sok jun te'il lapis b'a ay yelawil spetsanal ja k'umal b'a wa xchijkaji mi' sk'ana sok oj wa sk'umuke' ja'xa we'n oj ja ts'ijb'a b'a

pisaroma b'a jun niwan lich'an ju'un b'a oj ja wil ch'ak elyujile'
ja k'umal wa'n le'xeli jastal iti':

mi'

mi' k'umani ja me'juni.
mi' tajni ja chamuni.

mi' _____
mi' _____
mi' _____

mini

mini och wa'el ja nan muti.
mini waj chonjel ja chenek'i.

mini _____
mini _____
mini _____

mixa

mixa b'ojti ja sib'aki.
mixa kumxi ja mana chitami.

mixa _____
mixa _____
mixa _____

mito

mito a'tiji ja je'uman ju'uni.
mito atni ja alatsi.

mito _____
mito _____
mito _____

me'

me' xyi'a swa'el ja tatjuni.
me' xchan ja wo'i.

me' _____
me' _____
me' _____

mok

mok ek'an b'a ti' patak'.
mok yajb'an b'a a'wa'teli.

mok _____
mok _____
mok _____

7.1.5 K'ulan b'a jun slam ju'un ja jujuntik k'umal chiktesnum nijkeli, a'a nok'an b'a jun sat na'its ma lib'an sok yak'il b'a sti' sate' ja neb'a ju'uni, koltana b'aj sok ja ya'tele' it sk'ulane' ch'in lo'ili b'a oj stojtese' jun nuwan lo'il b'a oj ch'ak syam-e' ja tuktukil k'umali, ts'iktes ja lo'il iti' we'n.

-Ts'iktes och ja lo'il iti':

b'olmanum.

Ja ak'ix Chepa waj b'i sman sjo'ox b'a chona jastik b'a'a **mi'** k'umani ja me'juni, cha jach'uk **mini** waj chonjel ja schenek'ij

7.2 Chiktesnum nijkel b'a smeraniil

7.2.1 Chapa b'a jun ja tsomjelex sok ja snan stat ja neb'uman ju'uni b'a oj ja chap-ex sok junuk ma chab'uk nanal tatal b'a oj wa schol jun lo'il. Ja'xa we'n oj wa ochuk b'a jun k'in, ti' oj wa smakla ja neb'uman ju'uni sok cha ts'ijb'a b'a jun niwan lechan ju'un b'a ti' oj wa sk'umuke' jitsan ek'ele jach' nol, chab' winkil, ma stuch'ile', cha k'ela ma' untikil mito sna'a sk'umajel k'ana oj koltajuk sok ja smoji jach' man oj ch'ak sna'e' sb'ejjal ja a'teli.

7.2.2 K'anayi'ile' ja neb'uman ju'un oj sk'ul sb'aje' k'ole b'a chane winkil sok k'epayi'ile' jun slam ju'un b'a oj ja walyab'ye' oj sts'ijb'uke' jitsan yal lo'il b'a oj ya'we' och senya'anum

chiktesnum b'a smeranil k'umal. K'anayi'ile' oj skolta sb'aje' sok ja b'ajtan a'teli b'a oj ch'ak ya'we' eluk spetsanil ja yal lo'ili ja yajni xch'akye'i alayab'ye' oj ek'uke' sk'umjel ja a'teli. Ja'xa xch'ak ek'uke'i oj cha ja k'anyi'ile' oj yalawab'ye' jujunuk b'a oj ja ts'ijb'a b'a wa pisaron b'a jach'uk oj kanuk chikan jastaltik naka eel ja yal lo'ili. Ja'xa la ch'aki k'anayi'ile' oj sle'e' b'atik ay ja k'umal b'a wa xchijkaji jun nijkel b'a meran.

7.2.3 K'anayi'ile' b'a janek' tsome k'ole wa sk'ulan sb'aj ja neb'uman ju'un jumasa' oj sle'ejan jun ch'in snaj jabon ma b'a tuk jastik b'a oj stojb'ese' sok k'umal b'a wa xya chijkajuk nijkel b'a wa sje'a meran ja jastik junuk wa xk'ulaxi. Yuj xta oj ja wa'yi'ile' sakal ju'un sok niwak plumim b'a tuktukil yelawil b'a oj chijkajuk tsamal stojil ja tajneli, k'elan jastal iti':

7.2.4 K'anayi'ile' chol oj ch'ak sjiip-e' b'a sat smesa'e' ja b'a wa sts'ijb'aniye'i ma oj sk'uluke jun niwan ma jun ch'in setan b'a lu'um ja xch'ak k'ololuk ja kaja sok ja k'umal it oj kanuk satilajeli ja oj yixtala'uk b'a oj stojb'es jun yal lo'il b'a oj sts'ijb'uke' b'a jun slam ju'un. Ja b'a b'ajtan ek'ele'i jujune'ita ek'ele oj sjiip-e', ja yajni xch'akye' sjiipjeli alayab'ye' chol oj sk'umuke' ja ya'tele'i, tojxak'a wa xya'we'yi' oj ja k'anyi'ile' oj cha sk'uluke' jun oxuk ma jo'uk ek'ele' ja yajni xch'akye'i k'anyi'ile' oj ek'uke' sk'umajel. tsa'an k'anayi'ile' oj sle'e' ok oj sjis-e' sok jun te'il lapis

b'a ay yelawil ja b'a wa xtax senya'il k'umal b'a **nijkel merani**, ja sch'akye'i k'anayi'ile' oj yalawab'ye' jujun yaman sok ts'ijb'a b'a jun niwan lechan ju'un ma b'a wa pisaron b'a oj wa sna'e' lek k'inal, spetsanilxak'a wa sna'awe' stojolil ti'xa la ek' b'a tuk a'tel.

Jastal ti':

ojto kumxuk ja alajanumi.
ojto _____
ojto wayuk ja alatsi.

cha _____
cha k'umani ja yal winiki.
cha manxel yajk'achil ja sjuna.

te'y _____
te'y chawan b'a job' ja tajnumi.
te' _____

- Le'an tuk k'umal b'a oj niwanb'uk ja sje'jel k'umali yu ja wa xnaxi b'a komon wa'na a'teli wa xtax tuk k'umal.

7.2.5 K'anayi'ile' ja neb'uman ju'un oj sle'e' jun snaj a'an ma tuk jastik junuk b'a junta lajan sniwanil ja sts'e'eli b'a oj ts'ijb'uke' ja k'umal wa xya chijkajuk **Chiktesnum nijkel b'a smeranili**, alayab'ye' oj tajnuk sok ja smoj alijele'i ma chikan ma'chuk b'a oj stojb'ese' lajune yal lo'il b'a jun slam sju'une', cha k'ulan wa b'aji tajnan sok ja wa wuntikili ma ja sok jun nole untik b'a ja stojb'es yal la lo'il, k'umanik jujun yaman ja a'teli, yajna la ch'akyexi k'ana wakuk yal lo'il, ts'ijb'a b'a wa ts'ijnub' ak'inte', sok tojb'esik jun niwan lo'il.

- K'ulan och ili' ja wa b'aji.

Waxake: Stojolab'il

Scholulab'il.

Je'uman ju'un b'a yojol ja yateltajel ja k'umal b'a wa sje'a stojolab'il jun nijkeli ti' wa xwaj chijkajuk b'a jun jekwanel ma b'a sk'anjel oj k'ulaxuk chikan jastik a'telil. B'a yojol k'umanel b'a chab' oxuk winkil, ti' wa chiknaji jastik tik'e jekjel ma sk'anjel oj k'ulaxuk jun a'tel.

Spetsani ja oj ch'ak le'xuk stojolab'il ja k'umal stojolab'ili sok oj ch'ak yi' sle'ulab'il sok jun yal lo'il b'a oj ilxuk b'a wa sch'ika sb'aj ja senya'anum k'umali. Ja neb'uman ju'un jumasa' jel t'ilan oj wa smakluke' stojolil jun lo'il sok snan state, smoj alijeje, b'a wa xtajniye' b'a jachuk oj sna'e' scholjel, sts'isb'ajel ma b'a sk'umajel ja jujuntik ch'in ma niwan lo'il oj k'ulaxuk b'a snajts'il sneb'jel ju'uni.

Je'uman ju'un sok ja janek' wa xch'aka na' b'a yojol k'umali kolta'ab'aj sok ja jastik junuk wa xyalawe' ja snan stat ja neb'uman ju'uni b'a komon wa'na a'teli b'a oj ch'ak jawil ta ti' oj eluk ti' ja k'umal i'xi oche sok i'xi jani ma ja ke'elk'e sok ko'elkon yuj ja ye'nle' senya' anume b'a stojolab'il jun lo'ili.

8. Tulumán on.

Nutsa chu'

Chab' keremtik sb'i'ile Robe sok Victor ye'n b'i ijts'inal, junb'i ek'ele ja state'i smana jun sts'i'i sb'i'il lobo, yaj'b'i wa xwajye' b'ejyeli, alajanel ma le'uj wakax, t'ilanb'i wa x-ek'ye' b'a switsil Najlem, ja'b'i ti'i wa'ntob'i tax yax niwak te'altik, tajaltik. Alub'alb'i yab'ye' kechan b'i chu' wa stsakulan me'n ts'i'i, ja'b'i ti' wa x-ekye' pat alajaltik sok chol xtab'i wa xya'we' ek' sik'jel ja niwak te' jumasa', lajanb'i sok oj xta tax yamjel tan chu'i. Ja'b'i Robe yilunejxa b'a pat alajaltik b'a wa xwa'a, b'ulan xtab'i yuj ja syaxal b'akal b'a yib' te'altiki, kechanb'i yujil wa'n x-ek' sk'ujol lek wetuki ma tan k'ujjal chitam wa xwa'i. Yajnib'i jawi' xu'an ja sts'i'i, sje' ayi' sb'ej b'a wa xya eluke' swa'ele' ja chan jumasa'. Ti'b'i xu'an sok xch'utjiyi' b'a jel chak ja b'eji, toj toj toj, uxale, uxale, yama, yama ja wa'eli. Sb'itstalb'i kan ja snej tan lobo sok ajnelb'i och b'a yoj pimil k'uli, alb'elxab'i sok ochumxab'i k'ak'u ja yajni yab'ye' k'e wojwanuk man b'a ni' witsi, ti'b'i wa xyawawe'k'e'a, ule, ule, ule, yuj xta yab'ye' lajan sok b'i wa'n snutsjel chich. Ja ti'b'i yalawe'a laj jpiljb'ajtik i'aj och ajnel b'a b'alan jawi, yajni la kumxi i'a jan ja b'ej b'a yib'yib' maka'altiki. Ja'b'i tan Victori cha yalab'ikani, we'n b'ankil a' k'ek'e'e jun yal b'ej b'a wa'n tsakulanel ja jts'itiki b'a mi' oj ja wi' wokol sok a' ko'koni ja ts'i' b'a wa b'eji, mitob'i xch'ak lo'lanuke' ja yab'ye' mojanxa wojwanijani, tan lobo lajan sok b'i snab'unekon tan wet, ja'xab'i yilawe' mojan xta ek' tastunuk tan chu'i, toj xtab'i yi'oj och ajnel b'a niwak te'altik, ja'chuk ti'b'i kan ch'ayel tan ts'i'i, cha ochumxab'i ja yaxub'il ja ak'wali,tixa b'i kumxiye'a. Minib'i jun syamawe' tib'i yalawe mi' ma lekuk ja tan lobo lomxa jel cha'an jtupatik b'oxta ojto sneb'e la majlatik cha oxe k'ak'u mik'a lacha jchontik ele'.

Choluman: Enrique López López

Ts'ijb'anum: Pablo Gómez Jiménez

8.1 Stojolal k'umal b'a i'aj och, i'a jan, a' k'ek'e'e sok a' ko'koni.

8.1.1 Ts'ijb'an jach' sok k'ab'al ma b'a makina jun chanuk ma wakuk xe'ntik yaman b'a slam ju'un ja lo'il **nutsa chu'i**, sok nok'o b'a jun pimil ju'un yajni x-och a'tijanani soko ja ju'uni, k'epayi'ile' ja neb'uman ju'uni sok k'anayi'ile' oj ek'uke' sk'ujel b'a sti' sat smoje', ja yani xch'ak ek'uke'i job'ayi'ile' spetsanale', chikan ma sok jastatal a'ma stojolal ja lo'ili sok k'anayi'ile' oj sle'e' stojolil, mik'a x-elyujile', cha alayab'ye' ma tukb'es ma' oj sk'umuk yajk'achil ja ju'uni, yajni xch'akye'i cha k'anayi'ile' oj stojb'ese' stojolab'il ja lo'ili jach' man oj elyujile' ma b'a oj mojkuke' sta'jel k'ot stojolab'il ja jujuntik lo'ili.

8.1.2 Ts'ijb'an b'a jun niwan lechan ju'un ma b'a wa pisaron spetsanal ja lo'il **nutsa chu'i**. K'umanik jun chab' oxuk ek'ele'uk yajni jawi k'anayi'ile' ja neb'uman ju'un oj slaj-e' sok ja b'a sk'umaye'i b'a oj ek'uke' snok'jel jujun yaman b'a sat na'its ma b'a jun niwan lechan ju'un ja jastal stojolil oj yi'kan sb'aj ja lo'ili. Ja yajni chikanxa kanel stojolili, tsomowe' b'a chantike ma jo'tike untik b'a oj ek'uke' stochjel junuk ja ju'uni b'a oj stojb'ese' ma oj ya'we' niwanb'uk sts'isb'ajel sok jun lo'il ja b'a kulana snaje'i sok k'ela b'a oj syam-e' spetsanal ja senya'anum b'a **stojolab'ili** jastal **i'aj och, i'a jan, a' k'ek'e'e sok a' ko'koni**.

8.1.3 K'ulane chane k'ole ja neb'uman ju'uni, yajni jawi' alayab'ye' oj yi'e' schanil ja senya'anum k'umal b'a oj stojb'ese' jun tajnel lo'il, schapjel a'tel ma jun jek'ab' ju'un sok jun smoj alijeje' ja xch'akye'i k'anayi'ile' oj ek'uke' sje'jel ma sk'umajel jujuntik yaman ja k'ole untik ja jastik junuk wa sk'ulaye'i jach' man oj ch'ak ek'uke' sje'jel, ja'xa we'ni tsa'a junuk b'a lek ja wila sok ts'ijb'an b'a wa pisaron ma b'a jun niwan sat ju'un. Mik'a x-elyujile' k'ulan junuk ja we'n b'a oj wa tajnuke' sok man oj ch'ak kanun chikan ya'teltajel ja senya'anum b'a **i'aj och, i'a jan, a' k'ek'e'e sok a' ko'koni**.

-Tsiktes ja lo'il chapaxxa t'usani.

Le'a wakax

i'aj och _____

i'a jan _____

_____ a' k'ek'e'e _____

a' ko'k'ni _____

8.1.4 Ja chane senya'anum k'umal i'aj och, i'a jan, a' k'ek'e'e sok a' ko'koni, k'anayi'ile' ja neb'uman ju'u oj sk'uluke' sok ja snan state b'a snaje' ch'in lo'il b'a jun slam sju'une' ja yajni xjulye'e' b'a snajtsil sneb'jel ju'uni k'anayi'ile' chol oj ek'uke' sk'umjel ja ya'tele'i. Ja'xa we'n ti' oj ch'aka ts'ijb'uk' b'a wa pisaron b'a oj ya'we' slaj jastal wa xyi'a sts'ijb'ajeli ja tuktukil yal lo'ili.

Jastal iti':

i'aj och ja mes b'a yib' na'its.

i'aj och wa wa'tel b'a oj yil ja je'uman ju'uni.

i'aj och _____

i'a jan _____

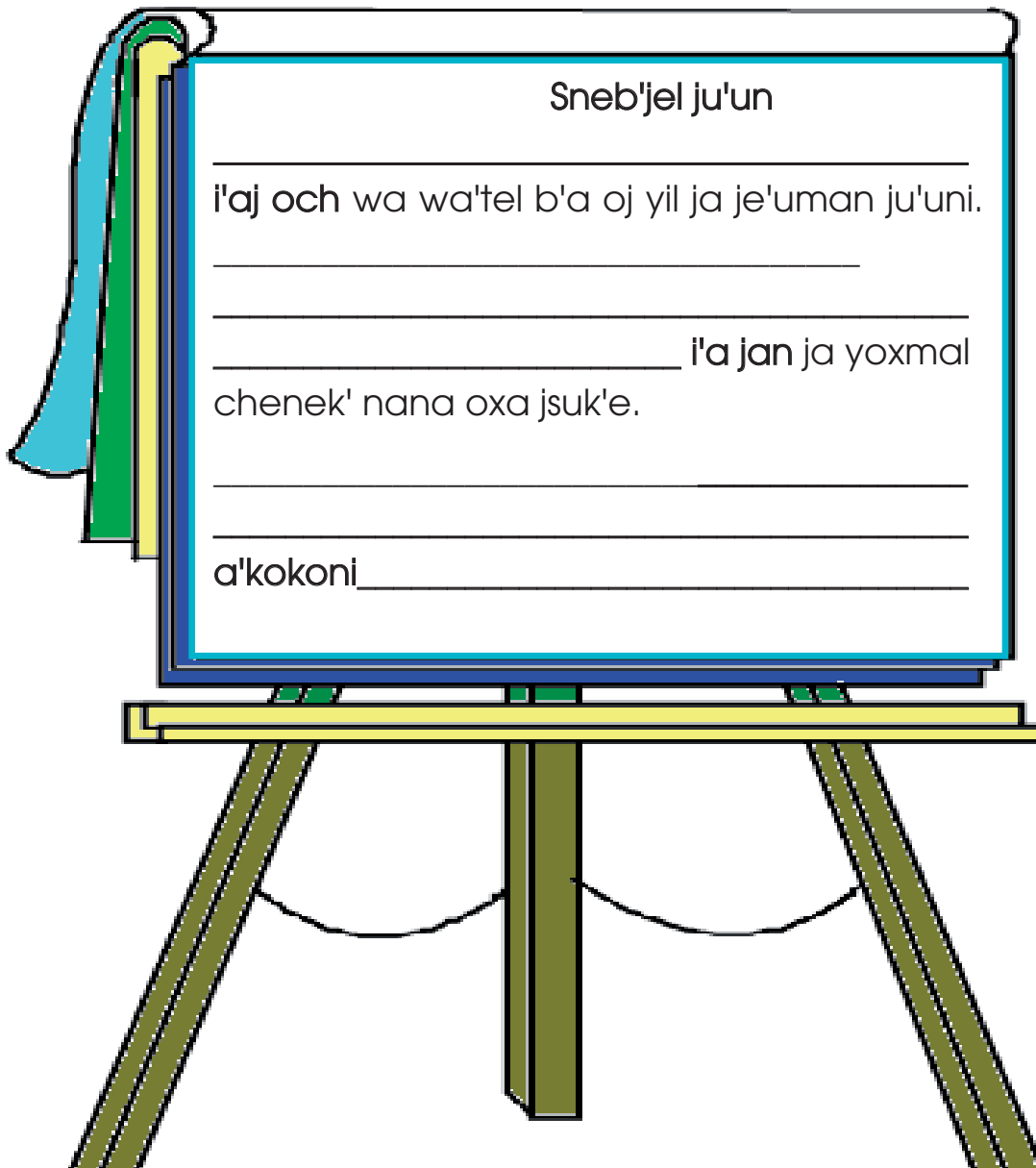
i'a jan ja yoxmal chenek' nana oxa jsuk'e.

i'a jan _____

i'ajk'e _____

8.1.5 Ts'ijb'an b'a wa pisaron ja chane k'umal b'a wa sje'a stojolab'ili sok k'anayi'ile' ja neb'uman ju'un jumasa' oj sk'uluke' lo'il yajni xch'akye'i alayab'ye' oj ek'uke' sk'umjel jujun yaman ja ya'tele'i, wa'nxak'a x-elyujile' stojolil, k'anayi'ile' ja jujuntik lo'il eleyujile'i oj stojb'ese' jun niwan lo'il, jelk'a wokol xyab'ye' tsomo k'ole b'a oxe ma chane winkil, ja'ch man oj elyujile' sok koltaye' ja' b'a jelto wokol ayi', k'ulan ili ja wa b'aji sok k'uman yi'ile' jitsan ek'ele.

Balune: Nak'ub' k'umal

Scholulab'il

B'a ya'teltajel ja lo'il nak'ub k'umal wa xtax patikajel ja b'ay stojolili ja ma' wa sna'alek ja k'umali a'ama nak'anuk ja stojlali wa xyab' stojil, ja'yujil jel slekil oj maklaxuklek ja k'umanumi ja yajna wa xya'a ek'uk jun slo'il b'a spetsanal ja sk'ujol. Yuj xta ja b'ajtan k'umali chikanlek sb'ej ja'xa b'a schab'ili ye'n wa xyala ja stojil ja jastik junuk wa sk'ana oj sk'uluki ma b'a kechan wa sle'ayi' b'a jun tsamal ma ixtalanel lo'il jastal iti': **Jnanxa ja yala wak'ixi sok cha'anlek wa xtax ja k'anali pe mi wokoluk oj taxuk jastal wa waltsil.**

Jach' jitsan wa sk'ulan sb'aj tsamal ja lo'il jumasa', ja'yuj jel st'ilanil ja b'a wa'na a'teli oj wa eluk slo'ile' ja me'jun tanjun jumasa', nanal tatal, ak'ixuk sok keremtik, sok spetsanal ja je'uman ju'uni. T'ilanlek oj ch'ak wa sneb'-e' ja neb'uman ju'uni yujil ja lajan sok ay ek'ele oj ch'aywanuk yi'jel slekilal ja yajna oj alxuyab' jun mojalali, mi'k'a yab' stojol ja ma' wa oj alxukyab'i oj b'ob' sjom lo'ili.

Nak'ub' k'umal: K'umal b'a wa xya chijkajun chab' stojolil yuj xta ja b'a oj chijkajuk sb'elali t'ilan oj ja swab' stojol ja jastal wa sk'ana ja k'umanumi.

Slajek'ot a'tel: Stojil oj sneb' ja neb'uman ju'un schab'il stojolab'il ja k'umali b'a oj lekb'uk sk'ujol sok b'a oj ya'we' eluke' sok tuk k'umal ja wa xk'ana snak'-e' yaljelli.

9.- Nak'unb' lo'il.

Makwanel

Jun k'in santo'il b'a sk'ak'ujil ulatanel, sta'a b'i sb'aje' paxyalanel ja b'an Angel sok b'an Xaw b'a snaj tatjun Chiko, ja' b'i b'a kulane' wa'ne' lo'ili ti'b'i wa'n wa'nto wa x-ek' ti' satilajel ja yal chitak'an Delina. Ja'chuk elb'i slo'il ja b'an Angeli, **b'a jakya'a wa xki'awi jawi', stamal lajan sok te'yxa ay b'a yoj kaltsil. Oj swinkiluk jnaj ja Dela.** Sok ja **Schitak'anili lajan sok mi' oj chamkon.** Oj kumpare'uka ja we'n Xaw.

Ti'b'i yala ja b'an Xawi, lo'lananb'a toj ayxa a'k'ujol sok ayxa wala che'um, mi' a'ma jomelukxa wa wolom, le'an tuk wa lo'ili mi' a'mala k'ixwi ja jastik junuk wa'na yaljeli.

Tib'i umti'ani ts'enel sjak'a ja b'an Angeli, miyuk Xaw, k'elanawile' mi' a'ma xjakak'ujol ayxa jun sb'i'il Julyo, lajan sok yala smoj sb'aje' k'i'el sok ja Delinata.

K'elawil Xaw, **ki'ujan jun jmaytik**, kechan wa xmajla oj ja wa' niwan **jaman wa waltsili**, mokb'a tajkan sok mokb'a wa kumxukon **telan jk'ab'**, yujni jakta jk'ujol oj k'umuka'a b'a oj makanawi' ja Dela, majlayonb'a juts'in, b'a kala a'teltiki oji' och takal takal b'ej konta lek ayotik.

Ti' b'i cha aljiyab'i ja Xawi **a'ab'a jaman niwan wa k'ujoli mok joma wolom**, lajanxa oj talnantik sk'i'elale' sok ja Julyo, ayxa chab' oxuk kote chante yala talnub'e' sok ja'xa b'a oj **k'ulxuk ja jwa'eltiki** b'a ch'ak ab'alxa tey ja Yechtaji, Champaxi, Cham Julio, spetsanal ja jawi niwak lu'um jelek wa xkan ja iximi, chenek'i sok ja k'umi, mi' oj chamkontik wa'in sok cha mini' ja yuntikile'i ja sta'a sk'ujule'i a'a wala k'ujol ja we'n.

Mi' lomuk wa lo'ili, jach'k'a wa paxyali, oxa ka kulanan, la'b'a lo'lanukontik sok oj paya jtati sok ja b'ankili b'a oj kanuke testigo ja wa lo'ili.

Choluman: Huberto Jiménez Gómez
Tojb'esman: Pablo Gómez Jiménez

9.1 Nakub' lo'il.

9.1.1 K'ulan b'a jun niwan lechan ju'un ja lo'il **makwaneli**, k'umanik jitsan ek'ele sok ja neb'uman ju'uni, man oj ch'ak yab'ye' stojolil ja lo'ili sok alayab'ye' oj sle'e' xe'n lo'il b'a wa'n xya chijkajuk wa snak'a ja stojoil ja wa'n ya'jel chijkajuk stojol ja jastik junuk wa xk'ana oj yali sok k'anayi'ile' sok oj ya'we' eluk jun chole lo'il b'a jun slam sju'une', tsa'an k'anayi'ile' oj sk'umuke' jujun yaman b'a oj ja wab' ta lek kanel sok ts'ijb'a b'a ts'ijnub' ak'inte' b'a jach' oj ch'ak kanuk yolome'.

9.1.2 K'anayi'ile' ja neb'uman ju'un jumasa' oj smakluke' sok oj sts'ijb'uke' b'a jun slam sju'une' jun lo'il b'a sme'xep stat awele' ma sok snan state b'a oj wa sle'e' ja lo'il b'a wa snak'a stsamalil wa xyala ja jastik b'a tsamal wa xjak sk'ujoli. Alayab'ye' oj sk'umuke' jujun yaman ja lo'il yi'uneje' jani mi'k'a x-elyujile' tsumowe' k'ole b'a oxe ma chane winkil b'a oj wa sk'umuke' sok oj sle'e' b'a oj ya'we' eluk sts'ijb'ajel b'a jun slam sju'une' ja lo'ili, yajni xch'akye'i, k'ana oj sk'umuke' b'a oj ilxuk ta ja' lo'il it wa'n le'xeli sok ts'ijb'a b'a wa pisaron b'a oj stojb'es ja ma' mi' ocheluk lek yolomi.

9.1.3 Job'an jastal wa xk'ulaxi jun patk'ujulanel sok jun nanal tatal ma sok un ak'ix ja b'a wa'na a'teli, ts'ijb'an ma a'a ochuk b'a jun k'in b'a oj b'ob' smaklajel jitsan ek'ele sok ja neb'uman ju'uni jach' man oj ch'ak taxuk ti'al ja k'umal b'a wa xya chijkajun wa snak'a ja stsamalil ja jun lo'ii sok ja jawi ts'ijb'an b'a wa pisaron ma b'a jun niwan lechan ju'un sok k'anayi'ile' ja neb'uman ju'uni oj ch'ak ya'we' eluk ja lo'ili sok oj cha sts'ijb'uke' b'a jun ts'e'el ja b'a chikan stojolab'ili ja nak'b'en k'umali sok alayab'ye' oj ch'ak sk'ul-e' jun niwan chole lo'il b'a oj chijkajuk stsamalil, jastal iti':

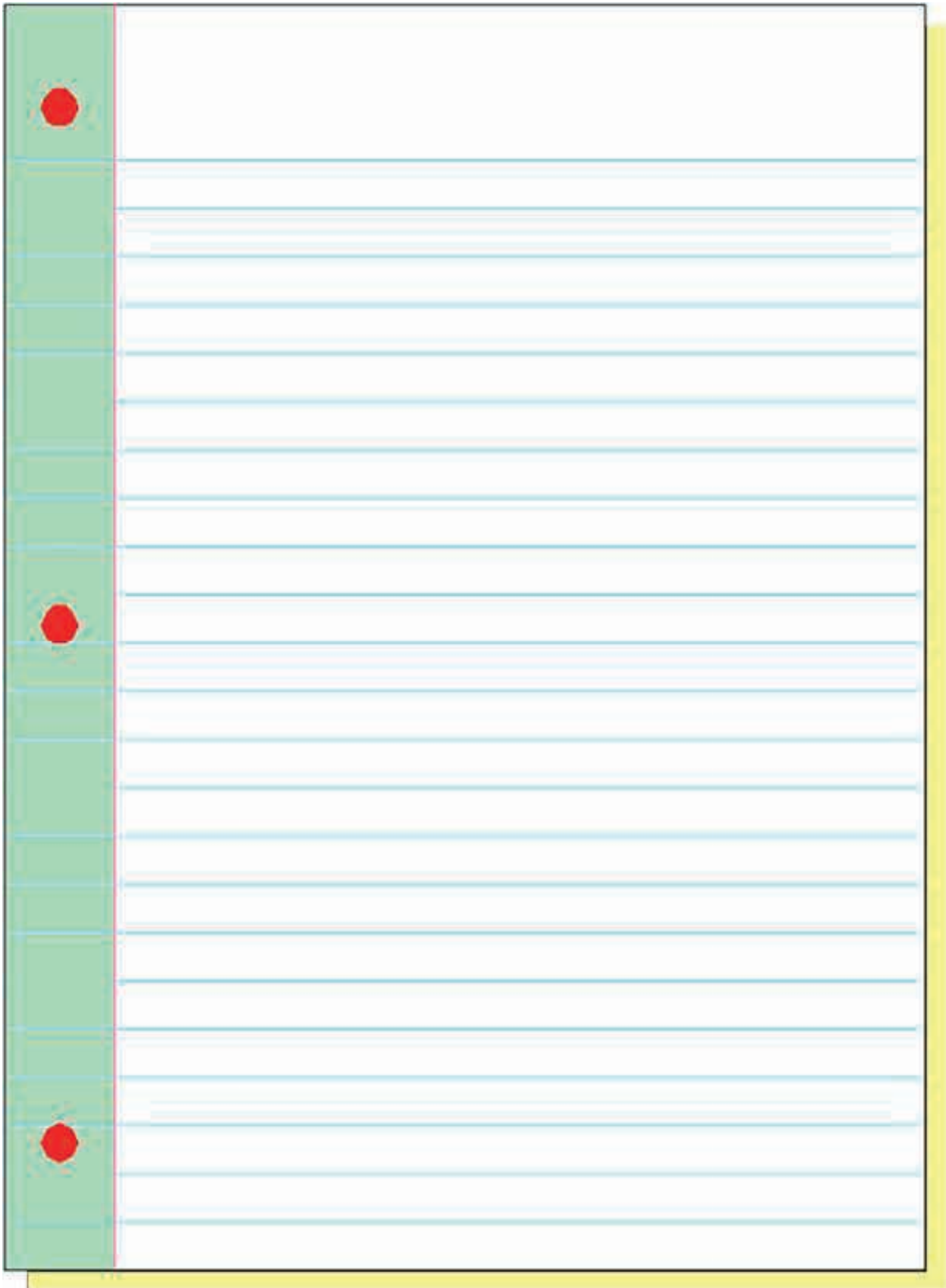
Nak'ub' lo'il	Stojlal lo'il
Wa xki'ajawi' ja Dela	Oj yi' ja jkerem ja Dela
Chitak'ana jastal jk'ujol	Tsamala jastal ke'na

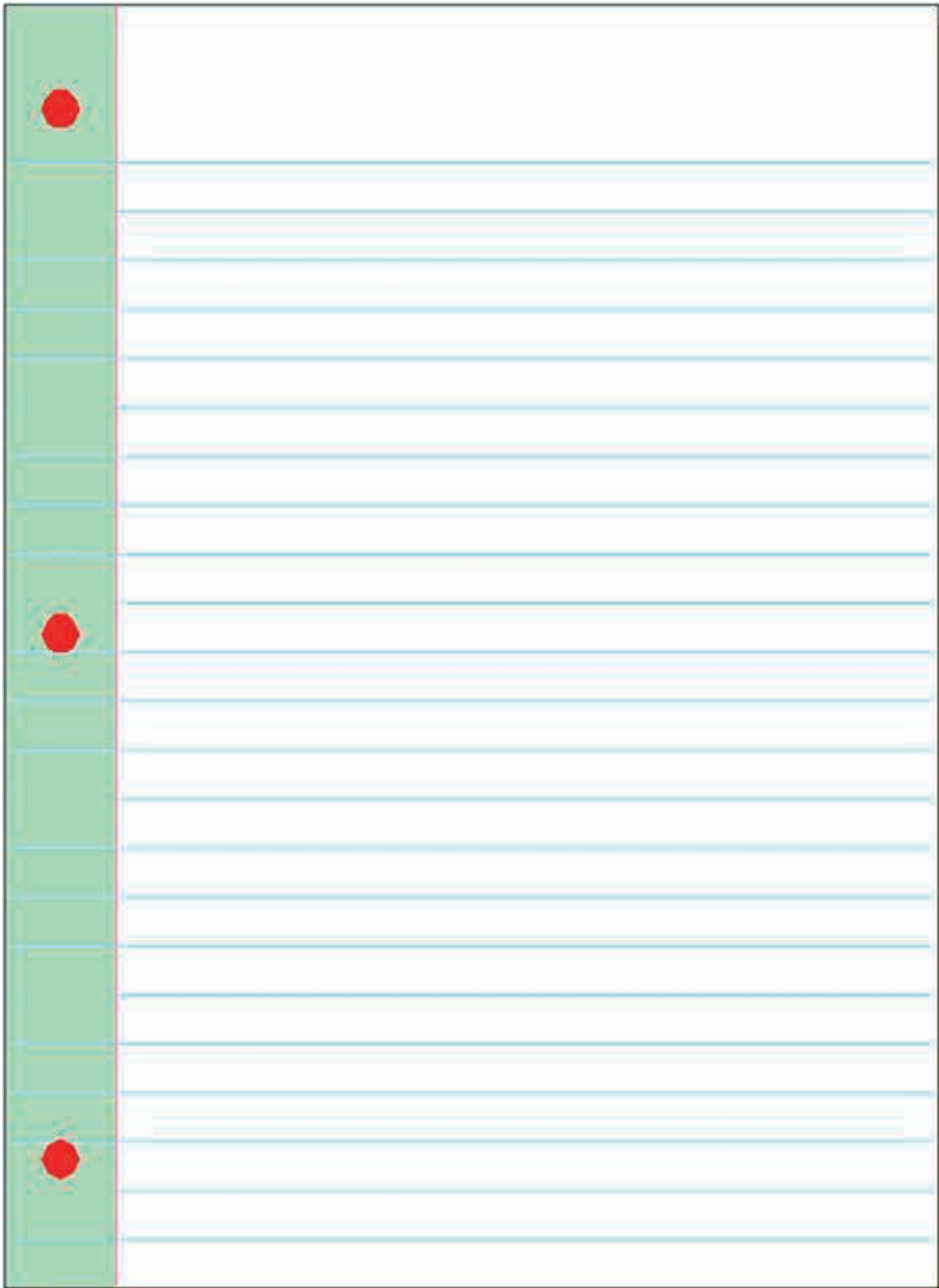
- Jab'a yal lo'il ja tojb'esi, k'ulan il jun lo'il.

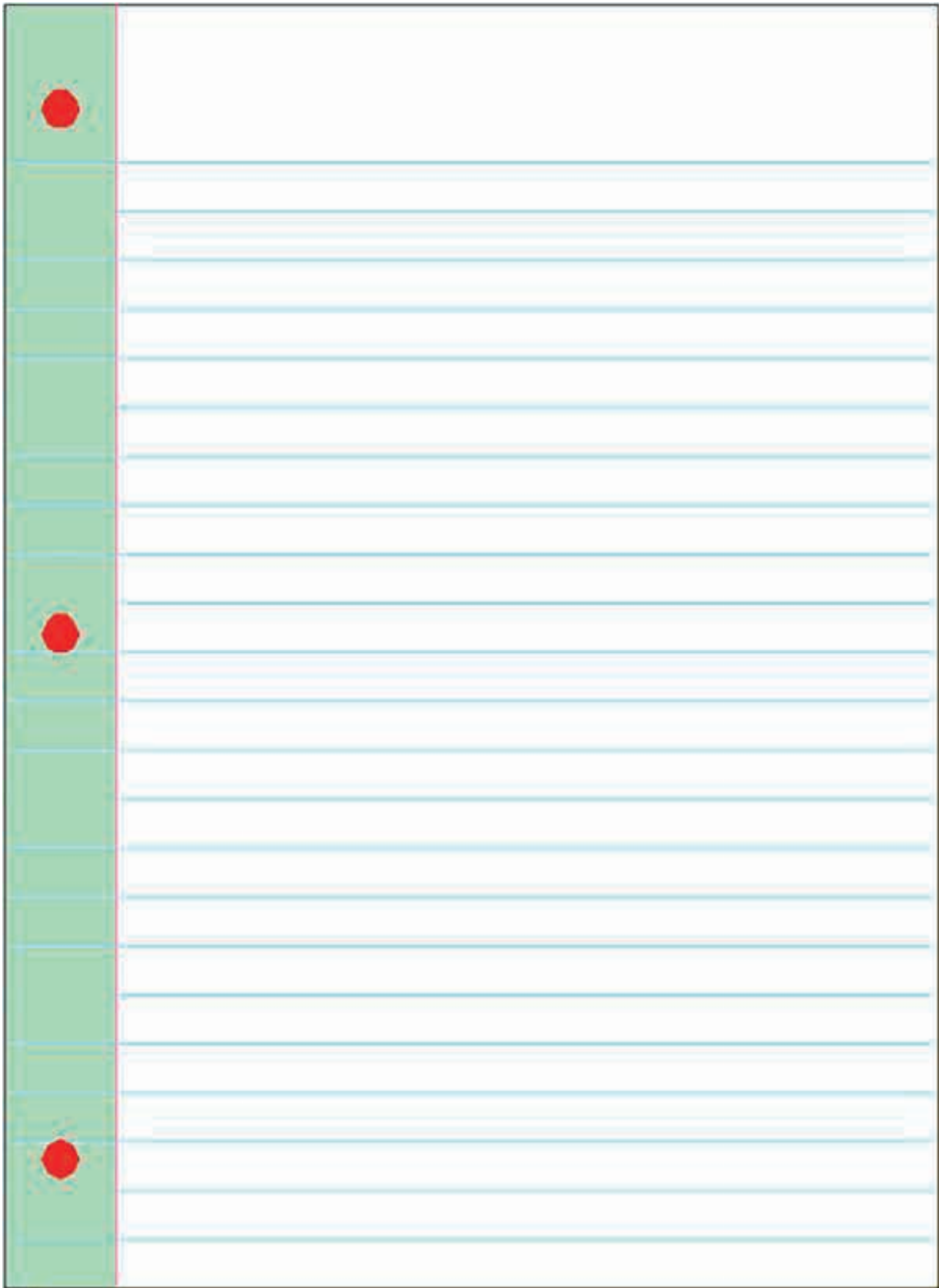

- 9.1.4. Alayab'ye' ja neb'uman ju'un oj ochuke ch'ab'an juts'in b'a kulane'i b'a oj ochuke' sle'jel ma oj jakuk sk'ujule' chab'e ma oxe lo'il b'a **nak'ub' k'umal**, yajna ch'akta sta'e'i, k'anayi'ile' oj ek'uke' yaljel b'a sti' sat ja smoje'i, ja'xa ma' wa'n smaklajeli job'ayi'ile' jastal oj yi' ja b'a oj chijkajuk stojolali, jach' man oj ch'ak sle'e' stojil ja lo'ili sok ts'ijb'an b'a wa ju'un.
- 9.1.5 K'ulan k'ole b'a chab' winil ja neb'uman ju'uni sok k'anayi'ile' oj stojb'ese' chab'e ma oxe lo'il b'a oj ek'uke' lo'lanel b'a sti' sat ja smoje'i, ja'xa tuki ye'n oj sle'e b'a lek wa xchijkaji stojolil ja lo'il b'a mi' oj kan chikan ja b'a wa xtax tuk stojolali sok alayab'ye' oj sts'ijb'uke' b'a sju'une' ja k'umal ma lo'il kanelxa chikan stojolili.
- 9.1.6 Ts'ijb'an b'a wa pisaron jo'uk yal lo'il sok k'anayi'ile' ja neb'uman ju'un oj stojb'ese' ja sb'aje' jach' k'ole b'a chane winkil b'a oj sts'ijb'uke' jun niwan lo'il sok ja lo'il ja it ja ts'ijb'unejxa, majlan man oj ch'akuke' sok alayab'ye' oj stsa' sb'aje' junuk ja ma oj ek'uk sk'umjel ja lo'ili, yajni xch'ak sk'umuk'i job'ayi'ile' b'a spetsanale' ja smoj jumasa' ta chikan stojil ja lo'ili sok k'ana oj sut-e'jan stojolal, k'ulan ja'chuk man oj ch'ak ek'uke', ja'xa we'n, a'a ochuk ju'un ili sok job'a stojolab'il b'a mi' chikanuki.
- 9.1.7 K'anayi'ile' ja neb'uman ju'un oj sle'ejan sok snan state ma chikan ma'chunuk tuk tukil nak'ub' lo'il b'a oj ts'ijb'ujan b'a jun slam sju'une' sok k'anayi'ile' oj ch'ak sk'umuke' ja'xa ja we'n ts'ijb'a b'a jun niwan lechan ju'un ma b'a wa ts'ijjub' ak'inte' yajna jawi tsa'a b'a chikan leki ma ja b'a tsamal stojili, ti' oj ch'ak wa ochuk cholani ju'un ili sok alayab'ye' oj lo'lanuke' ja'chuk sok ja smoje' neb'uman ju'uni, k'ulaye' k'ole b'a chane b'a oj ja makla slo'ile'.

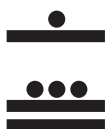

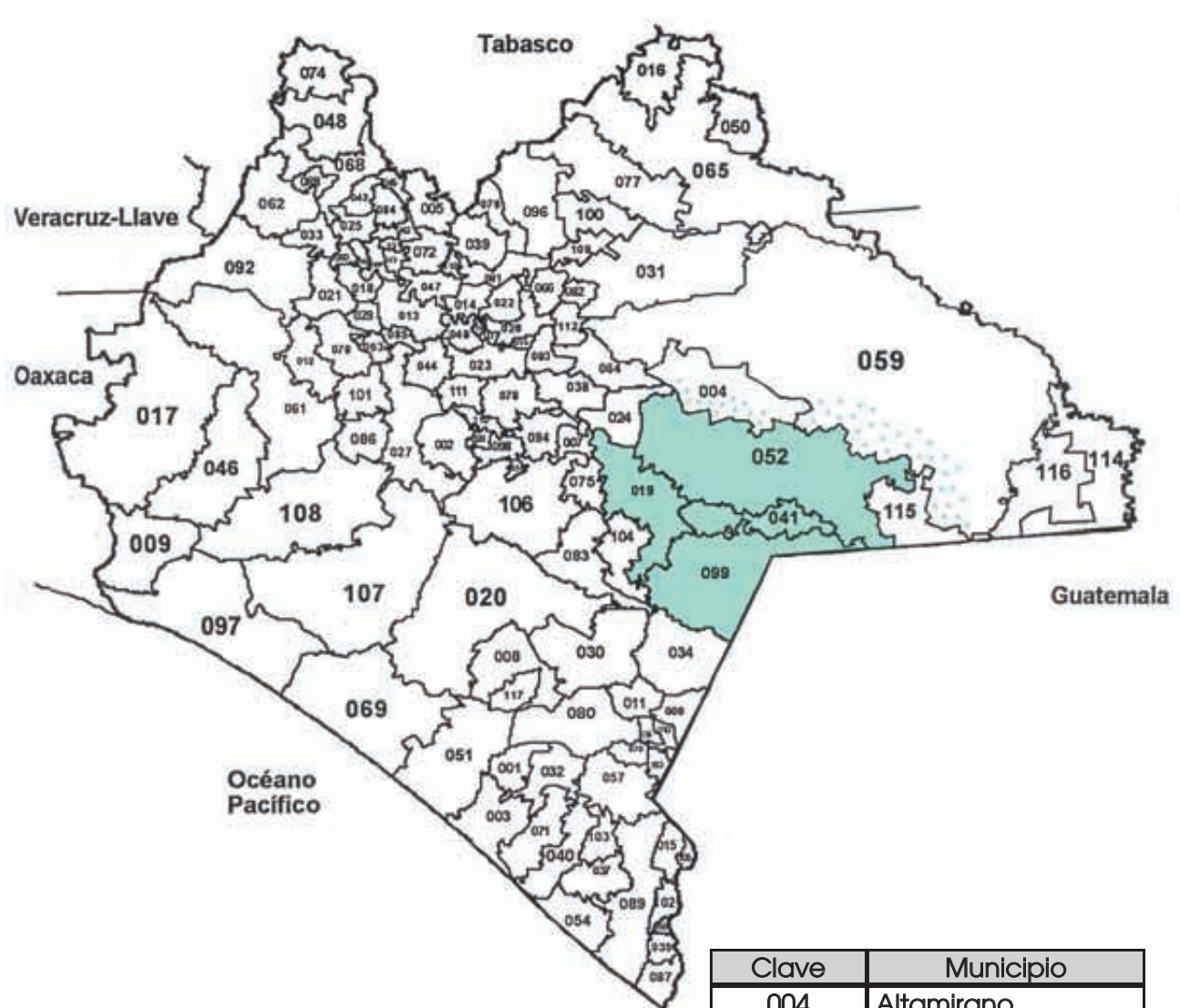

Smojol

Oxlajun jukwinike

Slujmal K'umanum Tojol-ab'al

Clave	Municipio
004	Altamirano
019	Comitán
041	La Independencia
052	Las Margaritas
099	La Trinitaria
059	Ocosingo
	Maravilla tenejapa

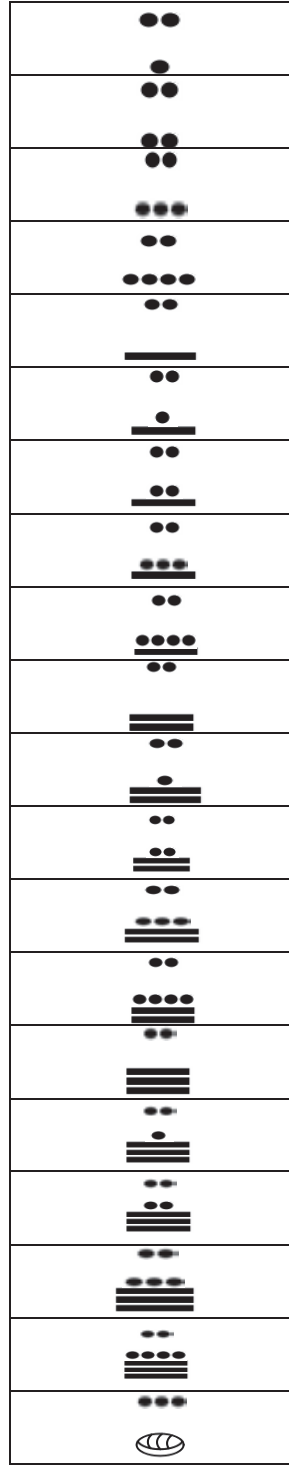
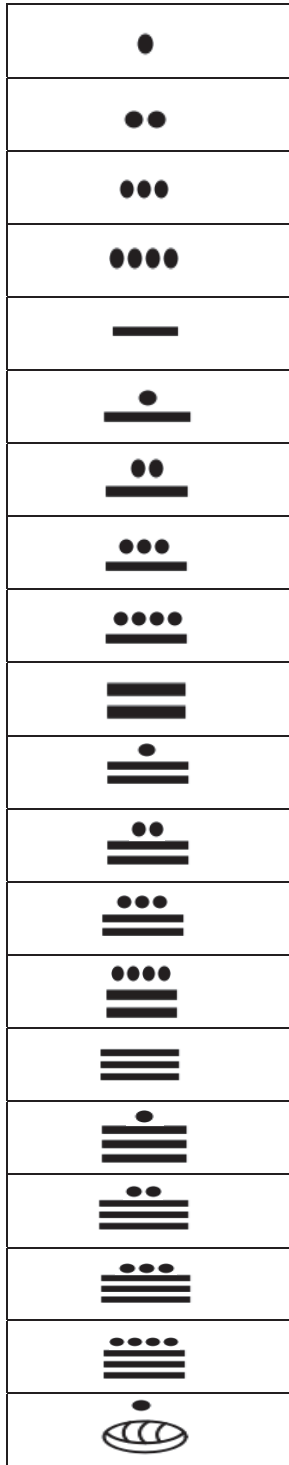
Sat ju'un b'a ts'ijb'anel Tojol-ab'al

 ako	 banko	 b'el	 cha'	 ch'ixkirin
 dulse	 ek'	 garnil	 ixim	 juna'al
 kawu	 k'a'em	 lima	 may	 naraja
 oxom	 palpal	 ronron	 sek'	 tuyal
 f'ont'ox	 tso'yol	 ts'okob'	 ujkun	 wejkel
 xanab'al	 yax		a b b' ch ch' d e g i j k k' l m n o p r s t t' ts ts' u w x y '	A B B' CHCH' D E G I J K K' L M N O P R S T T' TS TS' U W X Y '

Distribución gratuita, prohibida su venta

Yajtab'anel b'a Maya

Ma'tik koltanel b'a tojb'i ja a'teli

C.D.I. 2003. *Convenio 169 de la OIT, sobre pueblos indígenas y tribales en países independientes*. México, D.F.

Cruz Aguilar, Manuel y Gómez Jiménez Pablo. 2007. *SLE'ULAB'IL B'A STOJOLIL K'UMAL TOJOL-AB'AL*. Subsecretaría de Educación Federalizada, Dirección de Educación Indígena. Tuxtla Gutiérrez, Chiapas, México.

DGEI. 2006. *Parámetros curriculares*. Educación básica primaria. México, D. F.

England, Nora. C. 1999. *Introducción a la lingüística: Idiomas Mayas*. Guatemala: Cholsamaj.

England, Nora. C. 2001. *Introducción a la gramática de los idiomas Mayas*. Guatemala: Cholsamaj.

García Matzar, Pedro Oscar. 1993. *Gramática Pedagógica Kakchikel*. Programa para el desarrollo integral de la población maya. Universidad Rafael Landívar. Guatemala.

Gaspar Mendoza Diego (1992) *Escribiendo Chuj*.

Gómez Jiménez, Pablo. 1999. *Skujlayub'il k'umal Tojol-ab'al*. Servicios Educativos para Chiapas. Dirección de Educación Indígena. Tuxtla Gutiérrez, Chiapas, México.

Gashé, Jorge. (2004). *Educando a la diversidad*. Investigaciones y experiencias educativas interculturales y bilingües. México.

INALI. 2003. *Ley general de derechos lingüísticos de los pueblos indígenas*. México, D.F.

Lerner, Delia. 2003. *Leer y escribir en la escuela; lo real, lo posible y lo necesario*. Biblioteca para la actualización del maestro. México, D.F.

Osho. (2006). *El libro del niño, una visión revolucionaria de la educación infantil*.

Pickett R., Velma. (1986). *Introducción a la Morfología y Sintaxis*.

SEP. 2000. *Programas de estudio Español*. Educación primaria. México, D. F.

2003. *Xe'tzb'il txolb'il ajla'an le Qayool*. Academia de Lenguas Mayas de Guatemala.

Se terminó de imprimir en Talleres Gráficos de México,
Av. Canal del Norte No. 80, Col. Felipe Pescador, Del.
Cuauhtémoc, C.P. 06280, México, D.F., en noviembre
de 2013 con un tiro de 1000 ejemplares. En esta
edición se utilizó papel bond de 90g para los
interiores y cartulina couché brillante de
250 g para los forros. Diseño de portada
Lidia Alejandra Del Río.